

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”
ФАКУЛТЕТ ПО СЛАВЯНСКИ ФИЛОЛОГИИ
КАТЕДРА ПО БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА

Мария Емилова Пилева

**Религиозни мотиви в българските преводи
на англоезична белетристика
през XIX век**

Автореферат
на дисертация за присъждане на
образователната и научна степен „доктор”
по професионално направление 2.1. Филология
(Българска литература – Българска възрожденска литература)

Научен ръководител:
Доц. д-р Катя Станева

София,
2016

Дисертационният труд е обсъден и предложен за публична защита на заседание на катедра „Българска литература” към ФСлФ на СУ „Св. Кл. Охридски” от 26.01.2016 г.

Дисертационният труд се състои от увод, пет глави, заключителни думи, библиография и приложение, с общ обем 350 страници.

Научно жури:

Доц. д-р Катя Боянова Станева

Доц. д-р Паулина Теодорова Стойчева – рецензент

Проф. дфн Николай Аретов Аретов – рецензент

Проф. дфн Инна Иванова Пелева

Доц. дфн Христо Петров Манолакев

Публичната защита ще се проведе на 21.06.2016 г. от 13.00 ч. в Нова конферентна зала, Ректорат

Материали по защитата са на разположение в стая 230 и на сайта на СУ „Св. Климент Охридски” <https://www.uni-sofia.bg>

СЪДЪРЖАНИЕ на дисертационния труд

УВОД	1
------------	---

ГЛАВА ПЪРВА. ПРЕВОД – БЕЛЕТРИСТИКА – МОТИВИ.

В началото бе преводът	5
Място на белетристиката в променящата се българска рецепционна среда през Възраждането и до края на 19. век	10
Побългаряването	14
Влиянието на англоезичната литература	16
По въпроса за критиката на превода	26
Присъствието на религиозното в контекста на времето	30
Религиозните мотиви в мотивното поле на преводната литературна творба	33

ГЛАВА ВТОРА. *РОБИНЗОН КРУЗО* И БЛУДНИЯТ СИН.

Даниел Дефо и неговото време	63
Дефо и неконформистите	68
Дефо и романът <i>Робинзон Крузо</i>	71
<i>Робинзон</i> и критиката	84
История на българските преводи на <i>Робинзон Крузо</i>	91
Религиозни мотиви в романа	121
Религиозни мотиви в заглавието на романа и в имената на някои от героите	122
Основен тематичен мотив – <i>Блудният син</i>	124
Допълнителни и второстепенни мотиви	129
Липсващи религиозни мотиви в българските преводи от 19. век	136
Заклучение	138

ГЛАВА ТРЕТА. *ЧИЧО-ТОМОВАТА КОЛИБА*, ВЕРНИЯТ НАСТОЙНИК И ИЗХОДЪТ ОТ ЕГИПЕТ.

Хариет Бийчър Стоу, написването на романа и англо-американските реакции	141
Българският контекст и особеностите на първите преводи	148
За религията и религиозните мотиви в <i>Чичо-Томовата колиба</i>	165
Религиозни мотиви в паратекстовете	166
Религиозни мотиви в заглавията на главите и в имената на героите	174

Лайтмотиви и мотиви, изграждащи сюжета на романа	182
Заклучение	195
ГЛАВА ЧЕТВЪРТА. КОЛЕДНА ПЕСЕН И ОБРЪЩАНЕТО НА СКРУДЖ.	
Чарлс Дикенс и викторианска Англия.....	198
За вярата и религията в живота на Дикенс.....	200
Критиците за Дикенс.....	208
Скрудж, Рождество и рецепцията на Дикенс.....	210
Първите български преводи на <i>Коледна песен</i>	219
Религиозни мотиви в заглавието на повестта	238
Мотиви с библейски произход в имената на героите.....	241
Теми и мотиви в <i>Коледна песен</i> и в преводите ѝ на български език.....	243
Липсващи и добавени религиозни мотиви в българските преводи.....	258
Заклучение	259
ГЛАВА ПЕТА. ПЪТЕШЕСТВЕНИКЪТ И ПЪТЯТ КЪМ НЕБЕТО.	
Бъниан и мястото му сред писателите пуритани	261
Житие и битие на Бъниан и неговите творби.....	264
Критиката и Бъниан.....	271
<i>Библията и Пътешественикът</i>	273
Особености на романа.....	278
Началото на българското битие на <i>Пътешественикът</i>	284
Особености на българските преводи	292
Библейски образи и мотиви в имената на героите.....	298
Основни религиозни мотиви в <i>Пътешественикът</i>	304
Заклучение	311
ЗАКЛЮЧИТЕЛНИ ДУМИ	313
БИБЛИОГРАФИЯ	316
ПРИЛОЖЕНИЕ: Речник на религиозните мотиви в българските преводи на англоезична белетристика през 19. век	337

УВОД

Изборът на темата *Религиозни мотиви в българските преводи на англезична белетристика през XIX век* е повлиян преди всичко от липсата на задълбочени проучвания в тази област, която се оказва многоаспектна. В съпоставителното изследване на различните преводи на творби на знакови белетристи (Джон Бъниан, Даниел Дефо, Чарлс Дикенс, Хариет Бийчър Стоу), осъществени през 19. век, са потърсени различни аспекти – не само религиозни, но и социални и философски.

Дисертационният труд има за **цел** да представи богатството на библейската образност в първите преводи от англезични автори, като открие и класифицира религиозните мотиви, посочи мястото им в структурата на белетристичното произведение, откроявайки кои от тях са имплантирани като фрагменти на ключови места в текста, кои са по-цялостно и компактно представени. Чрез засиленото присъствие на такива мотиви в конкретния етап от развитие на българската литература, когато протича процес на обособяване на жанровите формации, техните преводачи бележат приемствеността със старобългарската литература и задават модел, достоен за подражание. Потърсени са и нюансите при представянето на религиозни мотиви, свързани с различните християнски вероизповедения – православни, католически, протестантски, като е обърнато внимание на липсата на разграничение между библейските мотиви и елементите на православната християнска традиция в българското литературознание, поради което библейски, народни, елинистични мотиви често се преплитат.

Обект на проучване са белетристични текстове, създадени на английски, но преведени на български през 19. век и от руски, гръцки, немски, френски език. Изследователската извадка включва произведения на класически автори с повече от един превод или преиздание на произведенията *Робинзон Крузо*, *Чичовата Томова колиба*, *Пътешественикът*, *Коледна песен*, чиито автори са признати за класици и основоположници на литературни видове, а религиозното присъствие не може да бъде отделяно от творчеството им – то заема важно, при някои централно, място, става част от тяхната естетика. Въпреки скромното присъствие на английската белетристика у нас като брой преведени автори до края на 19. век, тя е представена с цели три века от своето развитие – 17.–19. Съществуването на повече от един вариант на превод на тези произведения в българската среда през посочения период свидетелства за етапност на тяхната рецепция, за претенция за

оразличаване на прочита и безспорно означава литературно богатство. Сравнителното проучване на познатите оригинали и текстове посредници представлява още един шрих в пейзажа на проникването на тези произведения на българска почва.

Предмет на изследване са проекциите, функционирането и рецепцията на религиозни мотиви в българските преводи, извършени през 19. век. Почти до края на този период те са лесно разпознаваеми в културния и духовния живот – читателят има съзнание за тях, липсва меркантилизация и религиозна цензура. Функцията и значението на религиозните мотиви са разчетени не само като обусловени от контекста, от комбинацията им с други мотиви, от това дали са основни или второстепенни, но и като носители на устойчиви значения и образи, и като елементи, участващи в състава на повествованието, осигуряващи връзката с произведения на литературната традиция.

„Давността“ на проблема засяга хронологическия 19. век, с културни и образователни проекции през 20. и 21. век. Краят на века като горна граница на отчитане е предопределен от променената социокултурна среда, въпреки споровете кога точно свършва (той е наричан „дългият век“ от различни специалисти – историци, икономисти, литературоведи) и как трябва да бъдат разделени литературните периоди (няколко университетски преподаватели застъпват тезата за двуделна периодизация на новата българска литература – на 19. и на 20. в. – вж. Пелева 2007; Аретов, Чернокожев 2008). Краевековието се характеризира с устойчиво нарастващ интензитет на културни контакти с англоезичния свят и натрупване на достатъчен брой преводни текстове, които вече не могат да се поберат в установения литературен канон и да функционират като част от българската литература.

През призмата на съчетание от методи: историографски, херменевтичен, сравнителен анализ и др. са направени наблюдения върху представянето на *религиозното*, неговото функциониране и рецепция в българската литература на публичност от уговорения времеви отрязък.

От изключителна важност за проучване на темата са библиографските описания на К. Иречек и репертоарът на българската възрожденска книжнина, изработен от М. Стоянов, като се започне с установяването на обема на английската художествена литература, проникнала в България през 19. век чрез преводи и преработки, и се проследи развитието – втори, трети преводи на даден текст, преиздания и т.н. на преводите на англоезични автори, които обаче боравят с ограничен брой имена. Поврат в тази тенденция се случва едва последното десетилетие на века, за което е проучен и каталогът *Български книгопис за 100 години (1806–1905)*.

ГЛАВА ПЪРВА. ПРЕВОД – БЕЛЕТРИСТИКА – МОТИВИ.

В началото бе преводът

Главата има теоретичен характер. Тя започва с кратък исторически обзор за значението на превода за развитието на старите славянски литератури и приноса на братята Кирил и Методий и техните сподвижници, свързан със създаването на нова азбука, с изграждането на нов литературен език и превода на *Библията*. Религиозните образи, теми и мотиви изпълват страниците на преводната литература в Средновековна България, която става съставна част от структурата на оригиналната. Границата между двете не може да бъде категорично установена, тъй като за всички текстове, освен за богослужебните и догматичните, принципът на точността не е задължителен и самото понятие „превод“ включва адаптация (вкл. към някаква правописна традиция) и компилация (Динеков 1981: 15). Посочена е ролята на апокрифните прозаически произведения за развитието на оригинални художествени идеи.

Главата представя превода и съществуващите подходи към него в българската културна среда през 19. век, като отчита проблеми, критика, межкултурни влияния, какво обуславя избора на произведения, когато липсват институционално разписани критерии. Преводите се разглеждат „като културна мрежа и памет“, със свои „социокултурни маршрути и трансформации“ и с „двойствена[та им] културна роля – компенсираща липсите и стимулираща появата на оригинални творби“ (Станева 2013). В дисертационното изследване са потърсени отговорите на въпросите какво, защо и как е преведено от англоезичната белетристика и какви са последствията от промените в текста за осъществяването на диалога с чуждото, както и открояват ли се идейно-смисловите центрове на произведението и религиозните мотиви, възплетени в тях.

Място на белетристиката в променящата се българска рецепционна среда през Възраждането и до края на 19. век

В тази част на изследването се обръща внимание на основополагащата роля, която изиграват белетристичните преводи от западноевропейски езици за развитие на оригиналната художествена литература, особено в началния етап от създаването ѝ. Те стават „енергиен източник, оказал особено въздействие при формирането на жанровото съзнание в периода на Българското

възраждане” (Стойчева 2014: 87). Като форма на литературен контакт с другите европейски народи, преводната белетристика приобщава българските реципиенти към значими художествени ценности, спомага за етническо и културно обособяване на българското, за откъсване, дистанциране от ориенталското. Разгледан е сложният въпрос за началото на превеждането на англоезична белетристика в контекста на още неустановени литературни норми, когато в българската литература започват да се развиват важни процеси, довели до разпадането на универсалния тип повествование и до формирането и ясното разграничение на трите основни белетристични жанра: разказа, повестта и романа (Елевтеров 1979: 130).

Побългаряването

Побългаряването в тази подглава се разглежда като закономерен етап в литературния процес, явило се „да задоволи необходимостта от жанрови форми, които липсват в литературата, да подготви читателския вкус, да покаже доколко и как някои творчески методи в световната литература ще намерят почва за развитие на българската“ (Леков 1981: 47).

С напредването на 19. век все повече се масовизира християнско-поучителното четиво чрез печатното слово. Първи преводни художествени текстове се откриват в учебниците, предназначени за българските училища, а след това и във вестниците и списанията. Така преводната и печатарската дейност се обвързват пряко с образованието както на подрастващите, така и на целия народ, и допринасят за засвидетелстваната висока грамотност в началото на 20. век. Оформят се известни тенденции в превода на белетристика, където отначало господства просветителската и желанието да се запознаят читателите с големите литературни произведения, водещо до издаването на по-достъпни, съкратени преводи. Другата засилваща се тенденция е прилагането на принципа на свободния превод още от учебникарската литература, при който се преразказват цели пасажки, съкращават се други, заменят се оригинални герои (Алексиева 1987: 241).

Влиянието на англоезичната литература

В тази подглава изследването се фокусира върху един малък, но в никакъв случай незначителен, дял от преводната литература на Възраждането до края на 19. век – белетристичните произведения от англоезични автори. Английските книги, преведени до Освобождението, представляват по-малко

от 3% от всички преводни книги.¹ Към проблематиката интересът не е твърде голям и постоянен – като начало на изследванията Ст. Минчев (1908) проследява влиянието на европейските литератури върху появата на оригинална българска белетристика, Боян Пенев (1976), Д. Леков (1970), Руси Русев (1978), Н. Аретов (1990) отделят значително място на англоезичните преводи в своите проучвания, А. Алексиева (1987) обръща специално внимание на миналите през гръцки англоезични образци, Андреева-Попова (1974) – на тези през немски, Хр. Манолакев (2000) – през руски, като най-представителни за проникването и рецепцията на англоезичната литература в България са изследванията на Вл. Филипов (1981, 2004) и В. Трендафилов (1996, 2006, 2015). Появяват се и отделни публикации за определени автори и техните български преводи.

Влиянието на англоезичната литература върху оформящата се българска през 19. век не може да се сведе само до това, че от даден писател са преведени определени произведения, че той е представител на някое литературно направление и затова то се приема и усвоява безпроблемно. Литературното пространство има нужда от запълване с еталонни имена на чужди автори и с техните текстове, идеи, философия. Такива преводи дават възможност на българския читател да опознае английската литература, като прочете някои „класични” образци, които имат пряко отношение към формите на възпитание у нас чрез литературата (вкл. изковаване на научна терминология, определяне на нравствени норми, формиране на естетически вкус) (Радев 1987: 95). Създаването на рецепция на Англия е част от процеса на отваряне към Европа, започнало от бегло споменаване на английски и британски лица и реалии (от Софроний Врачански в 4 и 16 гл. на *Гражданско позорище*), преминало през преводите на *Новият завет* на архим. Теодосий (1828) и на Неофит Рилски (1840) до превода на цялата *Библия* (1871), през преводите на брошури, граматики, речници, учебници, списания, до преводите на Дефо, Милтън, Бъниан, Дикенс и др. Съществена роля за развитието на този процес изиграва литературната и издателската дейност на американските мисионери, описана накратко в тази част на главата.

През периода от Освобождението до началото на 20. век нарастват значително интересът към английската литература, култура, философия, образование, както и способността за общуване с тях и така се появяват изобилно количество нови преводи – все повече от оригинал, обогатява се

¹ За сравнение руските са 50%, гръцките – 25%, френските – 10% по описа на М. Стоянов.

преводният класически репертоар, формират се вкусът и интересите на читателската аудитория. В същото време биват завършени основни трансформационни процеси и се разширяват композиционните възможности на самата българска литература.

По въпроса за критиката на превода

В подглавата са разгледани зараждащите се тенденции за превод във възрожденското общество, както и отделните спорове между представители на различни просветителски школи. Борбата за качествени преводи се пренася на страниците на периодиката и представлява важна част от развитието на литературната критика.

Обърнато е внимание на постепенното трансформиране на рецепционното пространство и нахлуването на модерни философски идеи. След Освобождението категорията „възприемател” не остава хомогенна, а се задълбочава диференцирането на групи с различна литературна компетентност. Нараства броят читатели, осведомени за англоезичната литература, благодарение на пътуванията, вноса, появата на специализирани научни текстове, библиотеки, читалища. Съществуват рецепционни пространства и извън територията на България – основно Цариград, където културният обмен нараства прогресивно, а пребиваването на български студенти в тях не предполага скъсване на връзките им със собствения етнос. В критиката започва да се акцентира все повече върху художествените качества на текста, не само върху проблематиката му.

Присъствието на религиозното в контекста на времето

Преди да бъдат разгледани отделните варианти на религиозни мотиви, срещащи се в преводите на англоезична белетристика, е необходимо да се разкрие ситуацията с присъствието на религиозното в контекста на времето. В тази си част изследването се спира върху религиозните представи, които се вписват в народните патриархални нрави и оформят модела на възрожденска нравственост. Неоспоримо е присъствието на религиозна книжнина в значителен обем, независимо от премълчаванията – надвишаващо по процент останалите издадени книги през Възраждането.²

При произведенията с религиозни мотиви конкретната рецептивна ситуация не се вмества в парадигмата на традиционния възглед за скъсването

² Около 20% от всички печатни издания към средата на века са религиозни трактати, а романите – едва 6%.

с религиозното. През Възраждането и до края на 19. век има нагласа за възприемане на такива теми, мотиви, образи; докато идеологическият прочит нанася най-големи поражения на рецепцията на *Робинзон Крузо*, *Чичовата Томова колиба*, *Коледна песен* – подчинява фактите на предпоставените тези и смесва различни равнища на общуване между двете култури или напълно отказва прочит, както в случая с *Пътешественикът*.

За да могат да използват въздействието на религиозната нравственост, авторите се насочват към освобождаването ѝ от абстрактните универсални формули; разпространяват се както евангелски текстове, така и книжовна продукция, модифицирана в неделни поучения, свещени истории, катехизиси, житийната литература, като дамаскинската книжнина свежда религиозните изисквания до разбиранията на неукия българин (Радев 1987: 35–36). Такива форми са препечатвани, преписвани, устно разпространявани и неразривно свързвани с развитието на самата белетристика. Във втората половина на 19. век обаче продължава практиката да се издават свещени истории и катехизиси, а влиянието на *Библията* не само се запазва, а дори нараства след издаването на целия текст на новобългарски език през 1871 г. в Цариград и на *Речник на Светото писание* (1884).

Религиозните мотиви в мотивното поле на преводната литературна творба

В тази част на изложението са щрихирани редица съществени значения на общооборотния литературен инструментариум – тема, мотив, сюжет, действие и пр. Проблемът за мотива (в частност религиозния мотив) представлява интерес за широк кръг изследователи от различни дисциплини и традиции, като е възможно да се разграничат няколко основни перспективи, от които се разработва. В някои случаи съществуват традиции в изследването на мотива, докато в други той е по-слабо проучен. Значими теоретични разработки има в руската, немската и англоезичната литература, диалогът между които е твърде неравностоен. Най-общо англоезичната традиция играе доминираща роля, немските (френските и др.) изследователи я познават, но отдават предпочитания на своите разработки по въпроса, а руските отчитат приносите на немски и англоезични учени, но се позовават почти изцяло на руската традиция. В международен план се актуализира анализът на художествения текст чрез мотива, като проблемът за трансисторическото му битуйване продължава да бъде актуален за съвременното литературознание (Лаврова 2011).

В тази част на изследването са потърсени причините за двусмисленото определяне на термините. Най-изчерпателен по отношение на концепта мотив се оказва *Енциклопедичен речник на литературните термини*, създаден по модел на немското издателство „Duden” – едно от най-авторитетните в света. Определението в него включва „сюжетно-тематичен, ситуационно обвързан литературен елемент, чиято съдържателна основа може да бъде схематично описана”, като са разгледани различните в съдържателно отношение *ситуационни мотиви* (вражда между братя, любов между враждуващи фамилии), *типажни мотиви* (за особняци, зли жени), чиито континуитет при всички промени се дължи на неизменните характеристики на човешкото поведение, за разлика от *мотивите на пространството и времето* (свързани с руини, надбягване с времето), които в по-голяма степен зависят от историческия контекст (ЕРЛТ 2001: 270).

Разглеждането на мотивите изисква такъв вид критика, който да включи произведението в изучаването на литературата като цяло. За Н. Фрай е ясно, че „недостатъчното съвременно образование често кара читателя да съжалява за изчезването на една обща културна база, чиято липса ощетява твърде много алюзиите, свързани с *Библията* и класическата митология в творчеството на писателите“ (Фрай 1987: 148). Патриарсите, Христос, апостолите може да не са герои на някой съвременен роман, обаче той да е изцяло пропит с тяхното присъствие, че те сякаш буквално да говорят от всеки абзац и ако читателят не може да ги разпознае, цялата интерпретация пропада в бездната на културната недостатъчност.

В тази част са разгледани и проучванията на мотива в българската критика. Един от малцината, занимаващи се с подробно изследване на баладни и фолклорни мотиви в българската народно-песенна култура и литература, е Михаил Арнаудов, който има цели студии и монографии за мотивите за *делбата между двама братя*, *вградената невеста* и др., нареден в библиографията на индексите от Дейвид Азолина сред първите автори на класификации на приказките. Международно признат принос в изследването на мотива има и Любомира Парпулова, която извършва критически наблюдения и заключения за определянето на термина *мотив* на базата предимно на съветските разработки по темата. От съвременните изследвачи Н. Аретов разглежда обхвата на мотивите в преводната белетристика от началото на 19. век, като обръща особено внимание на мотиви като *похитената вяра*, *нещастната фамилия*, последният от които е разработен и в монографията на Мила Кръстева, която го нарича „модел”. Иван Радев в *Библията и българската литература XIX–XX век* прави опит за хронологизиране на

българската литература, като я подрежда по автори с изброени след тях произведения от творчеството им, в които се срещат библейски образи, теми и мотиви, където обаче липсва описание на същността на мотива. През последните години много литературоведи разглеждат в свои статии различни мотиви в определени български поетични или прозаични творби, но също без да правят специални уговорки за влаганото в термина съдържание и най-често го назовават чрез непредикатна дума.

Прегледът на концепта *мотив* в тази глава служи като отправна точка за това как ще бъде използван в изследването. Допълването, кооперирането, „сговарянето” между приложените достижения на изследвачите дават основа да се изведат някои обобщения за съдържанието му като естетически значима повествователна единица, интертекстуална в своето функциониране, инвариантна в принадлежността си към езика на повествователната традиция и вариативна в своята събитийна реализация; съотнасяща в своята семантическа структура предикативното начало на действието с деятелите и време-пространствените признаци. Мотивите се отличават от темите, като представляват тяхно превъплъщение, и зависят от познаването на текстовете, от определени културни и религиозни вярвания на читателя, докато темите зависят повече от прочита, интерпретацията и контекста, в който са поставени. В допълнение, мотивите могат да се разглеждат като *съзвездия*, изпълващи структурата и задаващи матрицата на текста, като от компетенциите на реципиента зависи колко звезди от тях ще бъдат открити и колко ярки ще бъдат те. Радосвет Коларов нарича матрицата, изградена от комбинация на мотиви, *мотивна мрежа*, която, за разлика от схемата, е по-гъвкава, „може да понесе главолumni трансформации, отнасящи се както до последователността на връзките, така и до съдържанието на ситуациите–възли” (Коларов 2009: 113–114).

Като отчита съдържателната специфика на *мотива* в литературата, изследването акцентира не само върху неговия аспект като неделима част от структурата на творбата, препращаща към други произведения на литературната традиция, а и върху авторския подтик за възникването ѝ. Разгледани са, от една страна, индивидуалният авторски подход за осмислянето на даден конкретен мотив, а от друга – през призмата на този мотив – механизмът на взаимодействие на различни култури и литератури и релевантният превод, чрез който произведенията могат да прескочат време-пространствените граници. Чрез религиозни художествени образи, теми и мотиви, извисяващи душевността на човека, се цели утвърждаване на нравствени добродетели, изграждане на по-висока култура, развитие на естетически вкус. Ратува се за

повишено внимание към духовния свят, за възпитание на мисленето благодарение на подобни класически образци. Самото им превеждане и включването им в този ранен етап на развитие на българската литература, когато не са обособени жанровите формации, е особено значим акт.

С актуализирането на дебата религия–литература през 20. век *Библията* продължава да доставя образи, теми и мотиви за мнозина писатели и поети. Постмодерната ситуация всъщност е задължена до голяма степен на християнската традиция като културна доминанта, с чиито средства се изразяват повечето от съвременните литературни теории. Затова, за да се проникне в смисловите дълбини на дадено произведение, няма да е достатъчно то да се разбере и разтълкува единствено в контекста на времето, в което се е появило или е преведено, а са нужни и онези елементи, които носят по-древни послания, съхранили своята самоценност в динамичния литературен поток. Изследването на мотивите по тази логика би трябвало да предхожда изследването на контекста.

Идентифицирането на малките литературни елементи, използвани повторно в течение на времето в различните езици и жанрове, които осигуряват полезен пример за културните „константи” и свидетелстват за дълбочината, предоставена от такива повторени откъслечи от значение, всъщност е част от метода за сравнителен литературен анализ. Мотивът остава постоянен конструктор. Изменят се историческите, социалните и националните фактори, житейският опит, личният вкус на читателя, но не и религиозните мотиви. Затова адекватността на превода включва не само вярност към автора на оригинала, към епохата, в която е създаден, но и към онези елементи – мотиви, които го свързват с традицията, както и отговорност пред съвременното общество, епоха, читател. Преводът трябва да възражда и паметта за религиозните мотиви.

ГЛАВА ВТОРА. *РОБИНЗОН КРУЗО* И БЛУДНИЯТ СИН.

Даниел Дефо и неговото време

Като цел и акцент в настоящата глава на дисертацията (както и в последващите три) е поставено презентирането на автора на конкретното произведение, превеждано през 19. век на български език. Главата започва с посочване на мястото на Даниел Дефо (1660–1731) сред английските писатели, ранните му години, богословското образование и други влияния върху развитието му, вкл. първите му журналистически стъпки (изобличителни памфлети срещу властта и официалната църква), философските му идеи, значимите му публикации – сатирични и дидактични трактати, есета и др.

Дефо и неконформистите

В тази подглава се обръща внимание на важна част от живота на Дефо – връзката му с религиозните дейци. Писателят остава номинален презвитериянец, посещаващ църковните служби в „Св. Елена“, въпреки че той отхвърля *предопределението* за сметка на *благодатта* и стига до идеите на *рационалния деизъм*. Самият Дефо се определя като пламенен последовател на свободата и протестантските интереси, но неизменно поддържащ умереността. Това се отразява на използваните в творчеството му библейска лексика и идиоми, явни и скрити цитати, както и на умението му да прави алюзии с Писанието.³ Методът да въвежда такива може да се забележи още на титулните страници, където основните теми биват представяни от твореца ясно и недвусмислено. Подобни влияния, вкл. и това на пуританската проповед върху стила на Дефо, за днешния читател едва ли могат да бъдат очевидни, но за времето от написването на романа до края на 19. век са ясни и значещи.

Дефо и романът *Робинзон Крузо*

В тази част се очертава мястото на романа *Робинзон Крузо* (1719) в контекста на цялостното творчество на автора и на това на неговите съвременници. Преди появата му не е имало английски роман, достоен да носи това име и никоя книга (освен *Библията*) толкова широко приета сред всички слоеве английски и шотландски читатели. В периода на написването на романа основните фактори за формиране на просветителската етика са философията на рационализма и протестантската религия, като важен

³ Библейски цитати и алюзии се откриват и в писмата му, а критиците като цяло признават библейския идиолект в стила на Дефо (Lemon 2012: 345, 349).

момент представлява естественият човек, близък до природата, учещ се чрез своите опит–грешка, неразчитащ само на молитва, а и на „мотика”. Редица мислители се опитват да примирят принципите на науката и теологията, а неслучайно романът на Дефо е наричан „Библия на буржоазията” или „буржоазен Телемах”.

Обърнато е внимание на моменталния успех на *Робинзон Крузо* – свидетелство за вкуса на читателите. Оказва се, че онова, което очарова публиката, е естественото преплитане на развлекателното и назидателното. В главата са споменати и продълженията на романа – втората и третата част, които са важни за разкриване на водещите идеи и мотиви на автора. Религиозните асоциации и наставническият тон в *Сериозните размисли* (III част) обаче не могат да предизвикат такъв траен интерес както към първата част на творбата, въпреки че моралните наблюдения в тях са непреходни.

Композицията и някои от главните особености на *Робинзон Крузо* също са разгледани в тази част. Неслучайно романът е публикуван анонимно, като с първоличния разказ авторът заявява претенция за достоверност, която се открива и в следващите му романи. Това аз-повествование някои изследвачи свързват с протестантската идеология, която държи на правдоподобие и християнската назидателност и се противопоставя на измислицата и безполезността. Според Георгиева вплетената духовна мъдрост на Свещеното писание в художествената тъкан на романа и библейските образи и мотиви съжителстват по забележителен начин с просвещенските идеи, като взаимно се допълват и насищат с философска дълбочина. Пробуждането на героя за духовните истини и за непосредственото общуване с Бога се извършва не без участието на разума, чиято доминираща роля в човешкото поведение отстояват просветителите (Георгиева 2003: 58).

Потърсен е отговор на въпросите за влиянията върху написването на романа, като е направена аналогия между романите на Дефо и твърде популярната мемоарна и дневникова литература от края на 17. век. Романът може да се чете и като наръчник за обучение на подрастващите, и като духовна биография – един твърде успешен за времето си жанр, който актуализира библейски архетипи, като ги прилага към истории на обикновени хора, изправени пред духовна дилема.

Робинзон и критиката

В тази подглава се проследяват най-общо критическите концепции за *Робинзон Крузо* от епохата на Просвещението до постмодернизма. Традиционните подходи разглеждат романа като реалистичен (Baker, Stevenson),

материалистичен (Kronenberger) или свързан с политическата икономика (Watt). Критическият подход, облягащ се на „затворено четене“, но без да изключва извънтекстовите източници, рецепцията и контекста, разкрива обаче пълната картина и обръща подобаващо внимание на религиозните аспекти (Start, Hunter).

Някои критици на *Робинзон Крузо* изпускат пуританските елементи и разглеждат текста единствено като реалистична репрезентация на модерния индивидуализъм и светската свобода, особено икономисти и политически теоретици като Маркс, Адам Смит и др., които обосновават своите теории за обществено-политическо устройство, икономическите теории и др. Други анализират религиозните източници и рамката на текста, като омаловажават, дори игнорират историческите му реалистични и проблематични аспекти, като търговията с хора, империализма, капитализма, а трети поставят текста в такъв исторически момент, в който се преплитат пуританството и тенденцията към секуларизация (Hinojosa 2012: 644–645; New 1976: 235–244; Watt 1957: 80–83). В *Робинзон Крузо* няма сблъсък на две определящи времето стихии – религиозния морал, изискващ пасивност, примирение и подчинение на остарели правила, и светския, утилитарно-материалистичен, който престъпва свещените предписания, както се твърдеше от социалистическата критика. Неслучайно тази критика, отегчена от големите части с морализаторски наставления, пропуска дори да отбележи, че съществува трета част на романа – *Сериозните размисли с видението на ангелския свят*, в която случващото се с героя в първите две части бива представено през призмата на християнската вяра. Отговорът на тези противоречиви на пръв поглед посоки на рецепция се открива в начина, по който Дефо вижда естествения закон, базиран върху универсални основания и произлизащ от човешката природа и Бога (Novak 1963: 2). Затова културата, политиката и религията в романа трябва да се разглеждат като фасети на един и същи феномен (Fausett 1994: 35).

Пол Хънтър разгръща най-цялостно своето изследване на творбата и достига до заключението, че да се поставя *Робинзон Крузо* в традицията напр. само на пътешественическата литература е подвеждащо, тъй като романът е много повече от това (Hunter 1966: 9,18). Той не повтаря и познатите морални наръчници, издаването на каквито се увеличава в края на 17. век, нито пък представлява палимпсест на предишни творби (Novak 2015: 9). Но тематичните връзки с тези жанрове, както и с литературата на „провидението“, която в края на 17. и началото на 18. век актуализира този концепт, са по-скоро в значението, което придобива историята за физическото и духовно

изгнаничество, а не във фактите и събитията (Hunter 1966: 56, 73–74). Хънтър отделя голямо внимание на влиянието на пуританската литература върху написването на романа и по-конкретно на метафорите, символите, алегориите, които употребява Дефо, като разчита на своите съвременници да ги разпознаят (Hunter 1966: 103).

История на българските преводи на *Робинзон Крузо*

В тази част е разгледан подробно въпросът за рецепцията на българските преводи на романа „по Дефо“, която е дълга и трайна – от първите преведени англезични текстове⁴. Но реално рецепцията на оригиналното творчество на автора е твърде закъсняла и доста бедна – освен *Робинзон Крузо*, чийто пълен превод е публикуван едва през 1989 година, и *Новите приключения на Робинзон Крузо* (1993) има само още два преведени негови романа на български език. Българската рецепция на *Робинзон Крузо* се осъществява чрез адаптации, преработки, съкращения и всякакви намеси в оригинала. Неслучайно критикът Нешо Бончев възразява срещу „Съкратени Робинзоне и Прости Робинзоне“ и ги включва към „сляпото царство на нашата книжнина“, към „чернокнижното гяволско хороигрище“ (Бончев 1873: 6), но не като атака срещу автора Дефо, а по-скоро срещу многобройните посегателства върху цялостта на първоизточника. В някои от съкратените версии религиозното начало се загърбва, особено в издадените в периода 1944–1989 година. Центърът при тях се измества и вярата в себе си надделява над тази в Бога. Преосмислянето на религията се оказва удобно за комунистическата идеология, която всъщност се отказва от нея, докато в първите преводи, колкото и кратки да са те, религиозното начало е запазено в максимална степен и личи явният стремеж на героя към Бога в търсенето на изкупление.

Маркирано в тази част на изследването е първото съобщение за интереса към романа – молбата на жителите на Карлово да се преведе *Робинзон*, предадена на Н. Рилски през 1839 г. Разгледан е първият превод на **Райно Попович**, започнат през 1835 г. и завършен през 1841 г., но останал в ръкопис и без възможност за влияние върху рецепцията на романа. Той е

⁴ Лиляна Минкова говори за рецепция не на романа *Робинзон Крузо*, а на „робинзоновската тема“ (Минкова 1990: 58), а Николай Аретов – за „явлението „Робинзон Крузо“ (Аретов 2000: 79), отделило се от автора, със свой самостоятелен живот, тъй като се превеждат най-различни версии от гръцки, френски, немски, руски преработки, дори преразкази на творбата, която се превръща в детска (в по-добрия случай детско-юношеска) класика.

направен не от оригиналното произведение, а от гръцки превод на преработката на Йоахим Кампе, където акцентът върху религиозното е многократно засилен. Като изтъкнат немски богослов, педагог, писател, езиковед Кампе променя композицията – първо-личното повествуване на Дефо при него е заменено от рамката на диалог между баща и неговите деца, в който постъпките на Робинзон се анализират и дискутират в продължение на 30 дни. Преводът на Попович остава в два ръкописни тома с общо 885 страници и търсенето на възможности за издаване не се увенчават с успех.

За трудностите при превода Райно Попович търси помощта на редактори – Гаврил Кръстевич и Неофит Рилски, от когото идва солидна редакторска помощ. За да приобщи българската аудитория към текста, Попович добавя познати реалии, както и преки обръщения към читателя в няколко важни за сюжетния ход епизоди. В други случаи той изоставя отделни места от текста, което довежда до различен ъгъл на пречупване на преживяванията на героя, но те не са тясно свързани с хода на събитията. Перифразирането в превода на Попович е похват, използван и от други преводачи от гръцки, което се обяснява с несъответствието в развитието на изразните възможности на гръцкия и българския език в средата на 19. век и го определя като положителна черта за състоянието на превода по това време и негов успех (Алексиева 1987: 202, 250).

Изследвачите на превода сочат като най-големи постижения на Р. Попович отдалечаването от принципите на буквализма, характерен за тогавашните преводи, както и несъмненото диференциране на двата пласта на езика, отнасящи се до дейността на героя и до неговите духовни преживявания, каквито се долавят в гръцкия превод. Преводът има и още позитивни черти – съобразява се с времето на превеждане и с културната осведоменост на потенциалните читатели и се вписва в контекста на преводите от гръцки през първата половина на 19. век, при които се цели постигане на по-ясна и точна информация за събитията, отколкото художествено им пресъздаване.

За всичките разглеждани преводи са направени лингвистични анализи, свързани с употребените турцизми, русизми, гърцизми, диалектизми и др. специфични форми, като народно-разговорна лексика и фразеологизми. Засвидетелствана е възрожденската практика на заскобяване на гръцки и турски думи „като дескриптивна система към всеки вид тогава констатирана лексикална и въобще културна чуждост” (Хранова 2000: 223). Следват кратки абстракти с постигнатото от отделните преводачи.

Преводач на първия отпечатан превод на *Робинзон* е високо образованият **Иван Андреев Богоров** (ученик на Р. Попович). Неговият

превод, направен цели 130 години след публикуването на оригинала, също е от преработка. Отпечатан е първоначално като приложение на „Цариградски вестник” (1848–49) със заглавие *Чудосиите на Робенсина Крусо*, а през 1849 г. и в самостоятелно книжно тяло. Източникът досега не бе установен. В каталога на Британската библиотека обаче се открива английското издание *Новият Робинзон Крузо* с пояснението в скоби: Превод и адаптация от *Робинзон младши* на Й. Х. Кампе, а в Google Books – същото заглавие с допълнението: преработено от френски език.⁵ При сравнение на Богоровия текст с него се открива очакваното сходство – реалии, топоними, конструкция на текста.⁶ Дали обаче Богоров е превеждал от това английско издание, или от немски, френски или руски последвал превод на тази английска вторична версия, все още не може да се твърди със сигурност, обаче може да се каже, че той се е придържал към „преработката”, която и да е тя, и не е „побългарявал” или правил свои вариации върху текста за Робинзон.

Във връзка с побългаряването в тази част е разгледан и проблемът със значението на термина в заглавието на изданието на базата на критически спор и речникови значения. Относно езика на Богоровия превод Л. Минкова откроява „желанието на преводача чрез активно словотворчество и умело използване възможностите на българския синтаксис да претвори чуждестранния текст в чисто български”, с „принос в утвърждаването на хипотаксиса” (Минкова 1990: 66).

Като първи печатен вариант на *Робинзон Крузо*, извършен от добросъвестен, авторитетен и даровит книжовник, този превод бележи началото на българската рецепция на творбата и се отличава с богат образен език и стремеж за доближаване до читателското светоусещане, като религиозните теми, образи и мотиви са представени последователно и цялостно. В превода на Богоров прави впечатление огромното богатство на синонимни обръщения към Бога: *Вишинаго*⁷, *Създавник на естеството*,

⁵ J. H. Campe's New Robinson Crusoe; an instructive and entertaining history. Altered from French. London, 1818; <https://books.google.bg/books?id=DU3RAAAAMAAJ&pg=PA10&lpg=PA10&dq=robinson++exeter+amsterdam&source=bl&ots=eDLrm8DAq&sig=9bexWqXi_8dLEiTNoPbMqagnh88&hl=bg&sa=X&ved=0ahUKEwixxqOlVnVKAhXGCSwKH5ZeAKYQ6AEIRDAG#v=onepage&q=robinson%20%20exeter%20amsterdam&f=false>

⁶ Тук са отпаднали рамковият разказ и диалозите, т.е. възпитателната част е ограничена и има известно приближаване към оригинала на Дефо, но ясно прозират влиянието и поученията на Кампе.

⁷ Графиката на цитатите следва оригиналните български текстове, но са премахнати красловните ерове (ѣ, ъ), ѝ и і, а думи, съдържащи в себе си ђ, юсове ѱ и ж и др. остарели букви са изписани според съвременната норма.

Подавника на всяка добра дарба, Милостивого и Вечногo, Човеколюбца и др., а много библейски асоциации у читателя извикват отделни думи и изрази в българския текст – напр. употребата на *Божие Промисление* (вм. провидение), Робинзон намира храна „колкото му бяха доста на обяда му“, „Страхът му се преобърна на радост” и др.

Йоаким Груев е третият преводач на български на Робинзонова версия – отново повлияна от Кампе. Интересът му към белетристиката е траен – той драматизира повестта на А. Велтман *Райна, княгиня българска*, побългарява *Бедная Лиза* на Н. Карамзин в *Сирота Цветана*, като и сам пише поезия, статии, учебници по граматика, история, логика и др. и е един от основателите на Пловдивската правописна етимологична школа (вж. РБЛ 1976: 292).

Разгледан е преводът на Йоаким Груев, отпечатан през 1858 г. в Белград, който е максимално съкратен⁸. Главите наподобяват типичните просвещенски разгърнати заглавия с кратко описание на случващото се в повествованието. Посочени са мненията на някои изследвачи, че преводът е направен през сръбски (М. Стоянов) или през руски (Ст. Минчев). В НБКМ „Св. св. Кирил и Методий” действително се открива руско издание: Кампе, Йоахин Генрих. *Сокращенный Робинзон: Книжка для детей* (1843) с кратко предисловие (каквото липсва в Йоаким-Груевата версия) и със същите брой и големина на главите. Йоаким Груев превежда почти дословно руския източник, дори се придържа често и към руския словоред, което отчасти затруднява четивността на превода. Религиозните внушения в този превод се откриват още в началото на съкратената версия – след изхвърлянето на героя на сушата „първата му работа била от сърдце да ся помоли”, след което, „докле мислил за леговище, пеял духовни псалми, та ся тешил” („Третий вечер”, с. 5).

Преводите на Груев и Богоров, въпреки че са направени от преработки, „въздействат като оригинални произведения поради майсторския и напълно естествен начин на изложение в тях, т.е. поради своя неповторим български език” (Русев 1978: 194). За най-добрия и четивен вариант преди Освобождението обаче се смята „*Робинзон на острова си*” *приказка твърде нравоучителна, преведена и издадена от П. Р. Славейкова за употребление в училищата* (1869). Самото заглавие е твърде обстоятелствено – посочва целта и читателската аудитория, към която е насочено.

Ползваната от Петко Славейков гръцка преработка на романа се връща към аз-повествованието на оригинала, тя е разделена на глави (38) с кратки

⁸ Подобно на днешните кратки версии, предлагани от ИК „Труд” на *Под игото*, *Тютюн* и др., и в този смисъл дори звучи актуално.

резюмета на съдържанието, което е отразено и в превода на българския книжовник. Н. Аретов обосновава подобно структуриране с нуждата възрожденската аудитория да бъде улеснена при срещата си с по-обемистото произведение.

Похвални са усилията на Славейков да пресъздаде езика на Петко и за аргументацията в бележката под черта: „В преводът гледахми да спазим някак слогът на първообразното в разговорът, на който съчинението е таквоз, което да показва човек, който едва що е започнал да учи чужд някой язык” (с. 117). *Индивидуализацията* на езика е проблем, който преводачите през Възраждането постепенно осъзнават и с който започват да се съобразяват. Преводът се отличава и с други художествени достойнства, свързани с употребата на пословици, поговорки, народно-разговорни форми. Работата на П. Р. Славейков по редакцията на *Библията* несъмнено е помогнала при превода на романа в частите, където има позоваване на библейски пасаж. Преводачът търси библейски сравнения и цитира библейския текст почти дословно.

Интересна е съпоставката на повествователния модел между преводите на Попович, Богоров и Славейков – от непряко, през пряко и до аз-повествование, т.е. завръщане към модела на Дефо, което Н. Аретов смята за закономерно и свързано с развитието на повествователните жанрове (Аретов 1990: 142).

В главата са разгледани и двата превода на романа, които излизат след Освобождението до края на 19. век, първият от които е на **Ст. Ив. Попов Робинзон Крузо с 24 картинки** (за ученици в първоначалните училища) от руски (1892), също по преработката на Кампе. Тъй като в заглавието изрично е посочено, че преводът е за деца, са добавени редица обяснения на реалии и битови дейности. Новото и различното в него е наличието на множество илюстрации, които представят нагледно някои от епизодите в главата. Описанията за Бога и вярванията на героя са редуцирани или предадени твърде лаконично. Тази версия завършва със завещанието, което оставя Робинзон на матросите: „Само бъдете добри хора” (с. 59).

За изданието *Робинзон Крузо. Книга за прочит за децата с 6 картини според акварелите на К. Офтердингер* от 1894 година, но без посочен автор и преводач⁹, се появява кратка анонимна анотация в сп. „Искра”, която

⁹ Означено е само, че преводът е от „12-то немско издание”, като за първи път в превод на *Робинзон Крузо* се посочва източникът, както и за първи път са добавени 6 цветни рисунки.

оценява достойнствата на превода в сравнение с предходните и представя проблемите с липсата на стойностна детска литература и крайно недостатъчния брой детски списания – споменати са единствено като добър пример няколко книжки от сп. „Звезда“¹⁰ (1894: 371–372).

За първи път в този превод личи целенасочен опит за художествено пресъздаване на текста – има обширни описания както на природните, така и на душевните състояния, потърсени са подходящи сравнения и аналогии, за да бъде достъпен и за по-малки, и за по-големи. Преводът съдържа богатство на синоними. Афористични обобщения, библейски мъдрости и поуки се съдържат в почти всяка глава: „Бог, който храни птиците не ще остави и човека: който се грижи за малките – не ще остави големите“ и са особено засилени в последната: „Родители, ако обичате децата си, приучавайте ги още от млади към набожен, умерен и трудолюбив живот“.

С това последният превод от 19. век на Робинзонова версия обогатява картината на рецепцията и става мост към преводите от 20. век. Тъй като е издаден още веднъж през 1920 г., в него може да се наблюдават някои промени, настъпили в българския език за този период.

Религиозни мотиви в романа

В тази част са представени религиозните мотиви в романа *Робинзон Крузо* с техния произход и компоненти; актуализацията им в оригиналното произведение и съответно в българските преводи, като се търсят маркери дали се претърпели някаква метаморфоза във връзка с различните конфесии на християнството и запазени ли са най-съществените мотиви, които отграничават този тип текст. Те спомагат за представянето и развиването на темите *човек–Бог; чужденец; робството*¹¹ и *човека, на когото е дадено да управлява и владее земята; обществото и класите; правилата и реда*.

Дефо разказва историята на Робинзон, използвайки библейски типове, с които посветените читатели са наясно: трапезата в пустинята, скитащите се евреи, Блудният син, Иона, Иов, Илия, Иезекиил и др., като при срещата си с познатите типове те могат да предвидят случващото се и да се идентифицират с героя в някоя от фазите на пътуването му (вж. Hinojosa 2012: 646–647).

¹⁰ Издателството, което публикува предишния превод от 1892 г.

¹¹ Въпреки че не е експлицитно изявено като основна тема, тя съществува и мотивира част от постъпките на героя.

Религиозни мотиви в заглавието на романа и в имената на някои от героите

В тази подглава е разгледано името на Робинзон Крузо, което присъства в заглавието на романа и само по себе си, освен че е значещо и превърнало се в нарицателно, съдържа дълбоки смисли, които често се изпускат от критиците. В оригинала фамилното име на героя е Кройцнер,¹² на името на бащата от Бремен, видоизменено на Крузо „поради обичайното изопачаване на думите в английския език” (Дефо 2001: 9). Разгледани са назоваванията на Петкан и на баща му, името на папагала и други имена, носещи библейски алузии.

Основен тематичен мотив – *Блудният син*

Блудният син, като много от притчите на Господ Иисус Христос, представлява разгърнат мотив, който може да се нарече и лайтмотив или тематичен мотив на цялото повествование за *Робинзон Крузо*, тъй като задава темата, но в същото време изгражда сюжета. Тук *Блудният син* служи и като матрица на наратива с акцент върху духовното завръщане на разкаялия се грешник преди всичко към Бога, а след това и у дома. Архетипът на случващото се с Робинзон се открива в библейския мотив за *грехопадението*, чийто символен смисъл е познат на читателя от 18. и 19. век – младежът избира да престъпи родителската воля – „неговият първороден грях”, според критиците на творбата, и това предопределя трудностите, в които му предстои да попадне.

В таблица е посочен произходът на същинския мотив, употребата му в оригинала на Дефо и проекцията му в преводите от 19. век на български език, както и в един произволно избран от времето на идеологизирания прочит. От нея е видно, че от същинския библейски мотив за *Блудния син* в оригинала на Д. Дефо *Робинзон Крузо* се повтарят пет компонента: напускане на дома без бащината благословия, пътят в чуждата страна, идване на себе си, решение за връщане и връщане¹³.

¹² От нем. *Kreutznaer*, в чиито корен се открива *Kreutz* – кръст, което повдига една от завесите около героя и отваря възможност за дискусии за емблематичния потенциал на името.

¹³ При завръщането на героя, въпреки че той намира две от сестрите и племенниците си, те не показват никакво отношение към него, освен че отдавна го мислели за мъртъв и не му били предвидили наследство. Така те могат да заемат позицията на по-големия брат от библейския мотив за *Блудния син*, но тяхното съществуване не е

При преводите, минали през немската преработка на богослова Кампе, има завръщане към компонента на същинския библийски мотив за *загубата на всичко* – героят там не успява да спаси нищо от кораба, докато в английския оригинал Робинзон спасява немалко неща – храна, оръжие, библии. Другото доближаване до същинския мотив при тези преводи, което липсва при Дефо, в превода на Славейков и в този от 1983 г., е приемането от бащата, чийто живот е запазен, вероятно поради детската аудитория, към която са насочени те.

Допълнителни и второстепенни мотиви

Тук е разгледана идеята за представяне на религиозните мотиви като констелации и възможността за картографирането им. Например мотивът за *Блудния син* е проектиран в романа *Робинзон Крузо* с пет от осемте си компонента, които са част от звездите на съзвездието и недвусмислено сочат религиозния му произход. Но ако се включат и другите второстепенни мотиви от романа на Дефо, съзвездието става все по-ярко очертано, като всеки от тези мотиви може да образува и самостоятелно съзвездие с повече или по-малко компоненти. И колкото по-внимателно се вглеждаме в отделните наративни единици, толкова повече звезди от това съзвездие бихме могли да открием, тъй като съществуват и не толкова ярки и плътни религиозни мотиви.

Мотивите, свързани с *изхода от Египет* – буквалното заробване на Робинзон в Сале, бягството му от там и попадането на острова, който функционира и като пустиня, и като *обетована земя*, са предадени в малка част от всички преработки на романа, а в българските от 19. век – само при Славейков, като много от критиците пропускат да ги коментират. Подобно на излизането от Египет и язвите (или личбите), Робинзон трябва да премине през Божието *наказание* за своето *престъпление* – един неотменим духовен закон. В религиозната литература и автобиографичните текстове до Дефо такива мотиви са интерпретирани често и носят библийско значение и символика.

Разгледани са и начините на представяне в преводите на мотивите за *маловерието*, намирането на *свещен предмет*, в случая трите библии, *биб-*

споменато в нито един от преводите на български през 19. век. Единствените уточнения в преводите от този период са, че Робинзон имал двама по-големи братя, които загинали, а при Славейков, че героят не открива никого от домашните си при своето завръщане.

лиомантията, явяването на ангела, молитвата, прозелитизма, езическите вярвания, чудотворното спасение и др.

Правят впечатление още няколко мотива, които се съдържат само в превода на Славейков – единият от които е *съновидението*. Това е литературен мотив с дълга история, върху основата на който са изградени цели повествования още в старобългарската преводна и домашна литература. През Възраждането мотивът придобива нова функционалност, натоварва се с алегоричен смисъл и може да се използва като елемент от белетристичния, а често и от публицистичен текст (вж. Аретов 1990).

Липсващи религиозни мотиви в българските преводи от 19. век

Разбира се, поради непълните преводи, българските издания от 19. век изпускат някои интересни библейски мотиви. Един от тях е свързан със заравяването на парите, което напомня новозаветния мотив за *закопания талант*. *Предателството* на Робинзон спрямо Ксъри – момчето, което му помага да избягат от робство и е готово да жертва живота си за него – представлява още един от греховете на героя и също липсва в българските преводи.

В оригиналния роман съществуват още мотиви, които представят Робинзон като пътешественик – един от европейските градове, през които минават с Петкан след спасението от острова, е Памплона – част от *поклонническия път* Сантяго дел Компостела, а междувременно двамата побеждават вълци и мечка в гората (подобно на Давид и Самсон).

Заклучение

Тук се помества изводът, че в преводите на *Робинзон Крузо* на български език през 19. век, дори в съкратения вариант на Й. Груев, се съдържат основните компоненти на мотива за *Блудния син*. Религиозното съзнание на реципиентите към средата на разглеждания век дава основание да се предположи, че те са разпознавали този мотив и са приемали разказа за приключенията на Робинзон и като вид животоописание, житие, духовна биография. Прави впечатление, че към романа не са насочват случайни преводачи – всичките са високо образовани, някои от тях се отличават с развито филологическо мислене и важни идеи за усъвършенстване на езика.

В тази част е разгледан и проблемът с непълното представяне на романа в съвременните училищни програми, тъй като рецепцията му продължава да се изгражда въз основа най-вече на съкратените версии и критическата перспектива не може да се оттласне напълно от идеологизирания прочит.

ГЛАВА ТРЕТА. ЧИЧО-ТОМОВАТА КОЛИБА, ВЕРНИЯТ НАСТОЙНИК И ИЗХОДЪТ ОТ ЕГИПЕТ.

Хариет Бийчър Стоу, написването на романа и англо-американските реакции

Тази глава отбелязва влиянието на Хариет Бийчър Стоу (1811–1896) и нейната творба *Чичо-Томовата колиба* (*Uncle Tom's Cabin*, 1852), с която припомня на обикновените американски граждани, а и на европейските, редица противоречия между първоначалните цели на заселниците в новооткрития континент за приобщаване на местното население в християнската вяра и паралелното му безпощадно изстребване.

Като жена, израснала в посветено християнско семейство, възпитавана с ежедневни молитви, ерудирани богословски дискусии, четене на Светото писание, посещаваща редовно църква и литературни клубове, Стоу съзира важността на историческия момент и нуждата от адекватни действия против по-нататъшното разпространение на робството в иначе цивилизованата си страна.

В тази част е посочено, че в романа изпъква ясната социална визия на Хариет Б. Стоу за такова общество, в което ръководна роля играят моралният патос и благочестието и чиито действия са подчинени на една обща кауза. Идеите за просветено съзнание и морална реформация, които трудно се постигат с прямо или с академично говорене, намират успешен израз в художественото ѝ дело (Allen 2009: 207, 211). На преден план са изведени святостта на дома и силата на любовта в семейството, където жените могат да осигурят солидната религиозна основа, а желанието за пречистване от греховете, емоцията и дълбокият вътрешен усет за „правилно действие“ са много по-надеждни водачи от разума и аргумента.

В главата са шрихирани мотивите за написването на романа – законът, грозящ да закрепи завинаги смъртната присъда над черната раса, и сцената със смъртта на Чичо Том, която изниква в съзнанието на Стоу по време на църковна проповед чрез вдъхновение свише. Отпечатана първо като подлистник на в. „Национална ера“ (*National era*) през 1851 г., а следващата година и в книжно тяло, *Чичо-Томовата колиба* надминава по продажби творбите на Мелвил и Хоторн и съперничи единствено на *Библията*.

Обърнато е внимание на широките публицистични полемики, които възникват първоначално в Южните щати в отговор на книгата на Стоу, преминали в белетристиката, и на появявата на десетки романи в опит да

оправдаят робството. Хариет Бийчър Стоу обаче не спира да изследва факти и събития, свързани с робите, и издава *Ключ към Чичо-Томовата колиба* (1853), който представя документалните ѝ източници и съдържа неопровержими свидетелства на самите негри. За петдесет години творческа дейност авторката пише сериозен корпус от над 100 по-малки текстове, стихове и около 50 книги, вкл. още един роман срещу робството на негрите – *Дред* (1856).

В тази подглава на изследването е разгледано влиянието на романа върху написването на стотици песни, стихове, пиеси, както и на значението им за американската култура и за читателското възприятие на романа на Стоу, което претърпява големи изменения за неговите сто и шестдесет години съществуване. При излизането си творбата се възприема повече като документална – социална история на обществото, отколкото като литература. Постепенно идва и признанието, че произведението е нещо много повнушително и значимо (Wilson 1962: 5), както и че притежава качества, недостижими за обикновения талант и присъщи само на майстори на словото (Foster 1954: 59). А митологизирането на Стоу започва след срещата ѝ с Ейбрахам Линкълн, който възкликва: „Значи ти си малката жена, която предизвика голямата война!”

Обърнато е кратко внимание на критиката на романа и на две от причините за интереса към него: радикалността (като роман на социалния протест) и здравата му връзка с традицията (Railton 1984: 129). За поколенията през 20. век творбата зазвучава по различен начин и постепенно започва да се възприема като част от детската класическа литература (вкл. и в България), основно поради появата на много съкратени и адаптирани за деца версии. Въпреки това е определяна като „книга без възраст”, която се чете с голям интерес (Станчева 1991: 15). Съвременните критически подходи обръщат внимание и на ясната визия на авторката за политическата ситуация със специфичните регионални различия, на ролята на жената и на провиденческият акт на писане, тясно свързан с религиозната основа на творбата. „Романът на Стоу е революционен сам по себе си, настоявайки, че свещеното и светското могат да бъдат обединени, а ролята на Бога – поставена отново в центъра на американската политическа система”, като „тройният възел в романа свързва ролята на жените, мястото на чернокожите в американската история и общество и силата на християнството” (Sundquist 1993: 6–7).

Българският контекст и особеностите на първите преводи

В тази част е разгледано решението да се преведе творбата на Стоу на български език, което следва да е мотивирано от престижа ѝ в англо-американската културна среда и появата на множество преводи на европейски езици. С тази задача се захваща **Димитър Мутев** – ерудиран българин, с докторска степен по философия от Берлинския университет, владеещ десет езика главен редактор на списание „Български книжици“ – една от личностите на Българското възраждане, която се съизмерва с европейските стандарти за учен, преводач и публицист. *Чичева Томова колиба или Живот на Негритяните в неволническите държави на Америка* е най-обемният преводен материал в списанието (1858–59), но остава недовършен.

Щрихиран са историческият и литературният контекст на появата на превода на *Чичева Томова колиба*. При обособяването на идеите за черковна борба и за официално признаване на българската националност в пределите на Османската империя, когато интересите на читателите са насочени предимно към книги с религиозен характер, съществува необходимост от такива четива. В контекста на идеите за образователна реформа и първите публикации на писателки и преводачки по време на Възраждането появата на превода на Стоу с всички женски образи и характери може да се разглежда като естествена закономерност. За осъществената публикация на посочените глави на романа от първата му част, които са посветени на пребиваването на героите в Кентъки, Бети Гринберг справедливо отбелязва, че написаното в тях стои по-близо до патриархалното селско съзнание (Grinberg 2001: 51).

Обсъдени са въпросите за влиянието на Мутевия превод и неговия усет за перспективност, за които може да се съди от писмо на Нешо Бончев – възискателния познавач на българските преводи – до майка му от декември 1859 г. В него са включени съвети към сестра му Ана какви книги да чете, сред които се открива *Чичова Томова колиба* (Бончев 1983: 266). Към подобна висока оценка за преводача Димитър Мутев може да се добави похвалата на Г. Кръстевич за простотата и яснотата в изразяването му и за сладостта и гладкостта на езика му.

Възможността обаче американският роман в своя първи български превод да бъде сериозно художествено осмислен остава под въпрос, въпреки че на читателите би следвало да допаднат поляризацията на героите, свободата на чувствата, темите за честта и добродетелта. Почти до края на 19. век на него се гледа по-скоро откъм моралната му и религиозна окраска, с

интерес към битоописанията, идеите на аболиционизма, сантименталисткия подход и нативизма.

В тази част на изследването е представено откритието, до което стигнах поради една недоизясненост на казуса относно езика, от който е превеждано – първият руски превод на романа на Стоу. При сравняване на българския превод с него, се оказа, че Мутев използва готов предговор, който не беше въведен досега в научно обращение, за който установих, че е превод на анонимното предисловие от това руско издание на романа със заглавие *Хижина Дяди Тома*, публикувано като приложение от кн. 2 на т. 12 на списание „Русский вестник” (1857), с редактор Михаил Катков.

В превода на същинската част на романа също може да се установи твърде голяма близост с руския превод, примери от който са цитирани в тази част на дисертацията. Така става ясно, че Мутев е ползвал първия руски превод, публикуван в сп. „Русский вестник”, но английският оригинал в никакъв случай не е пренебрегнат от българския преводач, тъй като има сходства и с него, които се различават от руската версия.

Въпреки тези влияния и факта, че Д. Мутев не се е справил напълно с всички трудности, неговият превод на романа, в сравнение с останалите български, стои най-близко до оригинала. Отличното владение на говоримата лексика, познаването на българските пословици и поговорки допринасят за обогатяване на изказа и намирането на подходящи преводни варианти за устойчивите съчетания: „легна на сърдцето тежък камък”, „не си губи думите напусто” и др. За да постигне по-домашно и реалистично звучене на историята, Мутев побългарява някои реалии от ежедневието, както и обръщенията към читателите, използва умалителни, вероятно под влияние на руския, пояснения в скоби и други похвати. По този начин текстът става четивен и способен да въздейства на възрожденската аудитория. Този превод дори днес, ако се изключат остарялата лексика и промените в правописа – краесловните ерове, йот, ят – не създава затруднения при прочит. Той предава добросъвестно отделните детайли, силно въздействащ е, независимо от колебанията между оригинала и посредника, и остава единственият до днес недостигнат по богатство на езика, поетична образност, библейски идеи, образи и мотиви, български вариант.

Разгледан в тази част е и първият съкратен вариант на романа от 1898 година със заглавие *Колибата на чича Тома*, подписан от преводача **М. Москов**, с датата и мястото на написване „Търново, 1897 г. Декемврий”. С този превод, преиздаден през 1902 и 1918 г., романът влиза в раздела на детската литература, където остава чак до наши дни и не може да предизвика

сериозен научен интерес у изследвачите. Подобен на съкратения превод на *Робинзон Крузо* от Йоаким Груев, този превод представлява сбит преразказ на основните моменти от творбата и в него трудно могат да се открият особени художествени достойнства. Няколкото фразеологизма са умело подбрани и ползват разговорната лексика: „продава майка си, ако му дойде на сметка“, „да те скрия в миша дупка“. Въпреки твърде стесненото пространство, в което е побран текстът, са запазени повечето от основните духовни послания и мотиви, заложиени от авторката.

Най-пълният български превод и до днес излиза през същата 1898 г. с подзаглавие *Чичовата Томова колиба или Животът на негрите в Америка* от издателството на Ив. Г. Говедаров и сие, но без посочен преводач. В него са намерени добри преводни решения за фразеологизмите, но се откриват и някои неточности, буквализми, количествено и качествено обедняване, вкл. стремеж на преводача да съкращава изреченията от оригинала. Най-важното за него остава, че предава почти всички детайли и диалози, вкл. религиозните цитати и препратки, голяма част от религиозните химни.

За религията и религиозните мотиви в *Чичо-Томовата колиба*

Чичо-Томовата колиба, като религиозен текст, базиран на евангелското християнство, възпроизвежда и самият произвежда религиозна култура.¹⁴ В тази подглава е разгледана евангелската култура като трансатлантически феномен, свързан основно с англо-американското християнство. Чрез химните и молитвите, както и чрез виденията и картините читателят се докосва до западното протестантство, до *Евангелието според Чичо Том* (Hill 2007). Някои от героите на романа цитират библейски пасажи за нуждата от *покорство на господарите*, а други настояват за *излизането от Египет*, разделянето с робството и приемането на всички хора като равноправни Божии създания. Романът завършва с апел към християнската църква да се реформира, покае и спази дълга си към поробените, за да не предизвика *Божия гняв*.

Религиозни мотиви в паратекстовете

Религиозните мотиви са заложиени още в предговора на първото и следващите издания на оригиналния роман, а в *Заклучителните бележки*

¹⁴ Критиците дори твърдят, че Стоу в случая „пренаписва Библията като история на негърското робство“ (вж. Sundquist 1993: 11).

(последната 45. глава) продължават да се експлицират такива мотиви и проблеми, като *Божие то благоволение между хората, Божие то правосъдие, освобождение и изкупление, връзката между Бога и човека*.

Тук е обърнато внимание на разликата във втората част на заглавията в европейските издания на романа – напр. лондонското от 1852 г. *Negro life in the slave states of America (Негърският живот в робските щати на Америка)*, на което наподобява подзаглавието на първия руски превод *Жизнь негровъ в невольничьихъ штатахъ Северной Америки*. Именно този предговор се оказва източник първо за руския превод на предисловието, за което са избрани отделни пасажки, а след това преведени точно те и в българския вариант на Мутев.

В тази част са посочени и другите предговори към оригиналния роман на Стоу, публикувани до края на 19. век, както и двата на български език от 1898 г., в които авторката е представена позитивно и нейната творба – оценена по достойнство. 45-та глава, отпечатана единствено в пълния превод от 1898 г., е разгледана подробно с всички мотиви, извлечени от *Библията: непоклатимата вяра, небесното царство, отнемането на дете от майка, Божията милост, мъченичеството, затворената църква, мисионерството, деня на отмъщението, изкуплението, покаянието, прощението, Божия съд*.

Религиозни мотиви в заглавията на главите и в имената на героите

Обърнато е внимание на религиозните мотиви, които се откриват още в заглавието на романа и на някои от главите. Мотивът за *дома*, положен в заглавието, представлява един от основните библейски концепти. С напускането на дома и Том, и Елиза поемат в различни посоки, но техният път води до *новия живот и дом* – за единия – *небесния град (Новия Иерусалим)* и *жилище*, където няма сълзи и скръб, а за другия – *обещаната (родната) земя*.

Голяма част от заглавията на главите алюзират библейски състояния и действия. Епиграфите – цитати от класически автори, църковни химни и библейски стихове – не са преведени в нито едно издание на български, което нарушава принципите за превод и ограничава читателските възприятия. Освен като епиграфи, още около стотина библейски явни и скрити цитати се откриват в романа, като повечето от тях експлицират основните мотиви, свързани с *египетското робство* и с *верният настойник*, които присъстват в преводите от 19. век, но постепенно отпадат от тези през 20. век или биват завоалирани от цензурата.

Когато говори за личното страдание, тази книга дори и със заглавието си внушава мотива за общата страдалческа съдба на негрите. Сред сложната система от конотации в заглавието накрая става ясно, че освен живота в самата колиба, сред смирените, има и друг живот – непреходен, който не зависи от материалното благосъстояние, както и друг дом – неръкотворен – и именно тези значения би следвало да се запазват и предават при преводите.

В романа на Стоу се открива галерия с библейски имена, особено тези на чернокожите. Интересна е аналогията с името на Том – за разлика от библейския Тома Неверни, тук главният герой остава докрая Том Верния. Съществуват и други преобърнати библейски мотиви, на които е отделено специално внимание.

Лайтмотиви и мотиви, изграждащи сюжета на романа

В тази част се проследяват мотивите, които не са самостоятелен елемент от романовата тъкан, и за това е нужно да се разглеждат във връзка с отделните изграждащи я компоненти. Богатството на библейски елементи при Стоу е толкова плътно и очевидно, че няма вероятност читателят да си затвори сетивата за тях, освен ако такива не липсват или не е целенасочено. В текста непрекъснато изпъкват библейски алузии, преки библейски цитати, метафори от книгите на пророците и др. Именно системата от религиозни вярвания организира и поддържа компонентите на творбата – теми, образи, мотиви. Чрез тях умело и старателно е изтъкана нишка по нишка сюжетната структура (и когато се посегне по-късно през 20. век на тях, се ограбва богатството, изкривява се образът на творбата, не само духовната основа).

Разгледани са основните теми като *силата на любовта, робството като неизменно зло, образите на младоженеца, разумните девици, добрия пастир, сухите кости*. Двете сюжетни линии се разделят в противоположни посоки – едната, в която е положен мотивът за *бунта* на младото семейство Харис, и другата, съдържаща мотива за *мъченичеството*. Два са и основните старозаветни теологични центъра в романа, на които се позовава Стоу: *изходът от Египет* и *Заветът*. Подробно е описан лайтмотивът в *Чичо-Томовата колиба* – *верният настойник*, както и следните мотиви и тяхното предаване в българските преводи: *отнемането на дете, разпятието, страданието, търпението, саможертвата, видението, мъченичеството, Божи-ят глас, както и победата над Сатана, благовестието, богослужението, молитвата, благодарността, обещаната земя, Новият Иерусалим, причастяването, преминаването на р. Йордан, святата почивка, свещените*

предмети, мисионерството, договорът с дявола, безмълвният невидим Бог, благословията и проклятието.

Обърнато е внимание на съществената разлика между протестантски и православни мотиви, която изпъква в израза: *Prayers to the Friend above*, свързан с мотива за *Небесния приятел*, който при Мутев става „утешител“, а в превода от 1898 г. напълно липсва – останало е само обръщението „Господи“, като по този начин се отдалечава от идеята за личната връзка и приятелство с Бога. Друг изменен мотив е този за *провидението*, което Стоу със сигурност свързва с Божията намеса, и то при Мутев е изразено с „Божията воля“, а в превода от 1898 г. – с „Божие указание“ или само „провидение“. Липсващият мотив в превода от 1898 г. *for the first shall be last, and the last first* („първите, които стават последни“) е свързан с убеждението, че негрите ще получат своята заслужена награда не само на небето, но и тук, на земята.

Заклучение

Вглеждането в различните български преводи на романа на Стоу от 19. век води до интересното наблюдение, че колкото по-назад във времето са направени, толкова по-пълни и цялостни са те, с много повече художествени достойнства, независимо от остарялата лексика, значително по-близки са до авторските идеи и мотиви. Липсват обаче достатъчно рецензии и отзиви за тези преводи след публикуването им, освен библиографски справки, няколко статии и една монография за Хариет Б. Стоу, всичките публикувани след началото на 20. век. Най-важното обаче за българския читател е, че получава първата част от богат художествен превод само няколко години след появата на оригинала, а в края на 19. век вече може да контактува пълноценно с творбата чрез почти пълния, нецензуриран превод от 1898 г. с подробен предговор.

Пряко влияние на *Чичева Томова колиба* в българската литература трудно може да се открие, но сантименталистките и мелодраматически похвати биха могли да се проследят в първите белетристични повести на български език, като *Нещастна фамилия*, публикувана първоначално също на страниците на сп. „Български книжици“ през 1860 г.

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА.

КОЛЕДНА ПЕСЕН И ОБРЪЩАНЕТО НА СКРУДЖ.

Чарлс Дикенс и викторианска Англия

В главата Чарлс Дикенс (1812–1870) е поставен в числото на тези, които застават открито на страната на антиматериалистите и на търсещите разрешение в пробуждането на духовните и морални ценности. Разгледани са най-общо възгледите на викторианците, в които се открива известна разлика – последователите на Нюман търсят своето успокоение в духовната традиция, християните социалисти смятат, че личното и социалното щастие се открива в комбинацията от християнски и социални идеи, а унитарияните и евангелистите са склонни да мислят, че стремежът към благополучие и материален прогрес не предполага задължително духовна неосъзнатост (Rice 1953: 123).

За нуждите на настоящото изследване в главата са очертани някои основни моменти от Дикенсовото развитие и първите му стъпки в писателското поприще, като са забелязани известни аналогии с тези при Дефо. Засегнати са основни теми в творчеството му – социалните и свързаните с личностното израстване. Дикенс е наричан „социален пророк” (Chesterton 1907: 9) и радикал, но не в смисъла на марксизма (Rice 1953: 39). Негови съвременници определят целта на творбите му „да помогне на човечеството да стане по-добро” (Форстър); „да привлече всички класи на модерното общество по-близо едни до други” (Канинг), „да предупреди хората за обстоятелствата и съответно да ги призове към дела” (Райс) – една повтаряща се многократно идея в творчеството на Дикенс.

За вярата и религията в живота на Дикенс

В тази част на главата са представени противоречивите рецепции на творчеството и идеите на големия творец. Дикенс държи да направи разграничение между религията и прекалената религиозност, между благочестието и претенцията за благочестие, между смиреното почитане на великите истини на Писанието и дръзкото и нападателно натрапване на буквата, а не и на духа му. През викторианския период в Англия възникват множество християнски асоциации и общества, като Дикенс заема активно отношение към техните начинания, дори инициира част от тях¹⁵, и той не

¹⁵ Дикенс дарява многократно суми за различни фондове, участва в кампанията за образование на бедните, помага за специализираните училища и образованието на възрастните, за уреждането на супени кухни, проблемите на емиграцията,

може да замълчи, когато вижда проблемите в менажирането на всичко това, вулгарността и лицемерието в публичното представяне на дейността им, както и фанатичните мотиви на някои водачи.

За да не бъде субективна, критиката като цяло трябва да оцени Дикенсовото разбиране на религиозните въпроси, за това как религията действително е повлияла върху творчеството му. Описването на Дикенс като християнски творец не изключва светското в творбите му, а отваряне към широтата на религиозния дискурс, който се очаква да бъде открит на страниците на писателя от 19. век, за да се оцени умението му да възплъщава религиозното и светското (Knight 2006: 153). Самият автор пише специално за своите деца *Семейно евангелие* (*The Dickens Family Gospel*, 1849), а за важността на чистата религия в живота на Дикенс може да се съди и от множеството му писма, в които той споделя своите виждания, вярвания, нагласи.

Критиците за Дикенс

В тази част са проследени накратко мненията на критици за Дикенс, които първоначално се фокусират предимно върху сюжета, очертаването на образите, моралните и социалните послания, не толкова върху езика на творбите му. Повечето критикуват неговия стил, докато някои го хвалят, но и в двете разнопосочни мнения се потвърждава фактът, че стилът си е типично Дикенсов, за някои „шокиращо революционен” (вж. Sorensen 1985: 11–16). Той е определян като смесица от десетки литературни стилове, извлечени от всевъзможни източници – *Библията*, *Молитвеника*, приказките, вестниците, народните балади, Шекспир и мелодрамата, дори от реклами и бизнес листовки, професионален и уличен жаргон (Schlicke 1999: 540).

В главата е обърнато внимание на несъмнения принос на Дикенс за развитието на английския език, а имената на героите му „стават институция, символизираща типично поведение или типични качества” (Sorensen 1985: 50). Характерният стил на Дикенс отразява артистичното му виждане за света, в което голяма роля играе детската гледна точка: странното, чудноватото, ексцентричното, озадачаващото.

В последните десетилетия нараства и сериозността, с която се подхожда към Дикенсовите идеи и вярвания, като религията му бива призната за

здравеопазването и хигиената; опитва се да осигури средства и издръжка за инвалиди и пенсионирани артисти и писатели (вж. Pore 1978: 10). Дикенс се осмелява да пише несантиментално за най-големия американски срам – робството (Hearn 2004: xxvii). Могат да се намерят редица аналогии между отношението на Х. Б. Стоу към негрите и това на Дикенс към бедните.

жизнена и проникваща, тъй като творецът в нито един момент не се усъмнява в Христовото учение (Sanders 1982: x).

Скрудж, Рождество и рецепцията на Дикенс

В тази част е обърнато внимание на факта, че Скрудж съществува в съзнанието на англо-американските реципиенти независимо от своя автор. Името става синоним на скъперничество и неразделна част от тази асоциация в множество езици. *Коледна песен* (1843) – най-известната повест за Рождество в западната литература – също е позната не толкова от текста на Дикенс, колкото от многобройните адаптации за театър, кино, опера, балет, мюзикъл, радио пиеси, телевизионни версии, а почти всеки Рождествен сезон се появяват различни сценарии по мотиви на класическата творба. Симптоматично е влиянието на класика върху съзнанието на сънародниците си за празника.

Проследени са интересът на твореца към Рождествения сезон, актуализиран в голяма част от творбите му, контекстът на появата на *Коледна песен*, вкл. и идеята за раждането на книгата, както и личните причини, провокирали Дикенс да наложи подобна визия за празника, които могат да бъдат проследени още от ранното му детство. В момента на публикуването на повестта през 1843 г. в Англия тя бележи светкавичен успех и остава най-популярната от всички коледни истории, писани от Дикенс.

В тази част също така е шрихирана историята на празника в европейски контекст, различните езически влияния върху елементите му, както и пуританските усилия за противопоставяне на дългите празнични чествания. Отбелязано е и отражението на урбанизацията върху ограничаването на свободно време за празнуване. Към средата на 19. век обаче започва да се съживява празникът, в който се включват германският обичай с украсяване на дървета, пеенето на коледни песни и изпращането на картички.

Дикенсовото Рождество всъщност се съотнася индиректно към християнската теологическа догма. За писателя това е не толкова тясно църковен, колкото общочовешки празник, който предоставя възможност на хората да общуват помежду си, да изявяват своята привързаност и грижа един към друг.

Очертани са накратко рецептивните нагласи на английското общество към творбата и нейното влияние върху други утвърдени творци. Съвременниците на Дикенс притежават съзнание за библейските образи и мотиви, заложили в творбата. Но религията се идентифицира като голямата празнина в знанието за Дикенс, която доскоро не е била запълнена (Walder 1981: xiii). Задълго християнските аспекти в Дикенсовите творби са пренебрегвани не

само в българския контекст. Това обаче е основополагащо за развитието му като новелист. Уолдър го определя като либерален протестант с радикални уклони и свързва творбите му с релевантните за тогавашния контекст вярвания, а Скелтън настоява *Коледна песен* да заеме своето достойно място сред другите признати творби на християнска тематика, като напр. *Хрониките на Нарния* и *Властелинът на пръстените* (Skelton 2007).

Първите български преводи на *Коледна песен*

В тази подглава е разгледан въпросът с мистификацията около първия превод на Дикенс, озаглавен *Светлоє воскресение или Великден*, при детайлно вглеждане в който могат да се открият сюжетът и героите от Дикенсовата *Коледна песен*. Този текст, поради променените заглавие и имена на персонажите, колебливия превод, липсата на посочен автор в българската публикация, бива регистриран от изследователите като Дикенсов едва в началото на 21. век (Greenberg 2001: 40, Трендафилов 2006). В него обаче целият фон на сюжетното действие от празника Рождество Христово бива пренесен на другия голям християнски празник – Възкресение. Несъмнено за източноправославното християнство Възкресение се приема за по-голям и светъл християнски празник, докато за западното протестантство това е Рождество. Множество исторически и философски доводи могат да се намерят в подкрепа на това твърдение, като в дисертацията са разгледани някои от причините за разминаването и мотивите на преводача за такава намеса в текста.

Оказва се, че в руската преводна литература съществува текст с подобно заглавие *Светлоє Христово воскресенье* (Трендафилов 2015: 79). В периода 1844–1845 г. в Русия излизат три издания със същото заглавие с минимални разлики в текста. За предполагаем преводач се посочва в скоби Д. Волуев. Едва през 1991 г. В. Кошелев разгадава загадката около неуточнения руски преводач, след като намира ръкописа в Държавния исторически музей „с почерка не на Димитрий А. Волуев, а на Алексей С. Хомяков и с редакторски бележки също от него” (Кошелев 1991: 81–84). Именно Хомяков е този, който променя сюжета и мотивите на повестта, традициите и идеологията на празника, както и някои реалии, за което са приведени предполагаеми доводи, а българският преводач избира именно неговия вариант за превод. Разгледани са някои руски традиции и народни поверия, свързани с Възкресение, в които могат да се открият множество езически елементи.

Българският превод *Светлоє Воскресение*, както го определя Вл. Трендафилов, е „въплъщение на еkleктиката” и под всякаква критика по всички правила на достоверността и естетиката, което се обяснява с рехавостта на полето, липсата на литературни и езикови правила, критерии, канони. Списание „Български книжици” с подобен вид преводи (на адаптации за деца) изневерява на авторитетността си и претенцията за научност, но с това екипът му „демонстрира действие, съвсем синхронно с възможностите и потребностите на културния си контекст. Целта е да се предложи, поне на просветената четяща публика, една съвременна и поучителна история, разказана от жив чужд (и следователно извисен) автор” (Трендафилов 2015: 79–85).

Преди Освобождението превод на част от творбата излиза още веднъж със заглавие „Нощ срещу Рождество. Повест от Чарлс Дикенс” в сп. „Пътник” (1870), в което присъства и името на автора. Преводачът тук не си позволява да променя Рождествения сезон, а тъй като преводът е по-подробен, се доближава много повече до английския оригинал. В тази част е обърнато внимание на езиковите особености на превода, употребените реалии и фразеологизми. Голямо предизвикателство за превод и обяснение и тук остават типичните английски реалии. Но заключението на Трендафилов е, че „Пътник” предлага един доста оскъден и тромав Дикенс, който освен да служи за просвещение на аудиторията, представя текста за духовете в ролята на сензационно четиво или на т.нар. „ниска литература” (Трендафилов 2015: 90).

Преводът на *Коледна песен* през 19. век, поради отсъствието на някои думи, фрази и употреби, особено като се има предвид Дикенсовото словотворчество, се оказва трудна задача. Илия Йовчев (1850–1907) – единственият посочен и установен със сигурност преводач на *Коледна песен* от оригинала до края на века – се е справил най-успешно за времето си с нея. В подглавата е проследен накратко пътят на Йовчев, докато стигне до заниманията си с превод – от Сливен през Одеса и Цариградския Робърт колеж до Америка и обратно до България.

За превода на *Коледна песен* от Йовчев може да се каже, че е цялостен, коректен, няма фрапиращи побългарявания и въпреки някои несъвършенства, идващи от езиковите колебания и несигурност в точната фраза, той остава най-добрият превод за 19. век на творбата, а и дълго след това, като в някои отношения се отличава с по-точни и креативни варианти от съвременните преводи.

През 1892 г. излиза пореден превод на Дикенсовата творба от руски език, издаден от местното читалище „Нов живот” в с. Мусина, Търновско,

определян като „не особено грамотен” и „солидна езикова адаптация на повестта” (Трендафилов 2015: 174). Заглавието този път също е „адаптирано”: *Коладна приказка*, а произведението – „извадено от метафоричната си жанровост и фолклоризирано, за да се нагоди към очакванията на приемната среда, т.е. на самата селска публика, за която е предназначено” (Трендафилов 2015: 174). В опита си да скъси дистанцията с читателя, текстът изобилства с клишета. Езикът, според Трендафилов, е „обработен внимателно, за да бъде рустикализиран” – с варваризация на азбуката, правописа и лексиката – и „усвоен” чрез вкарани „регионални модалности, паразитни думички, които подсказват за народническо-просветителското предназначение на изданието: да бъде четено и да служи за наставление и поука на читателите си” (Трендафилов 2015: 174).

Но основният проблем в него е видоизмененият мотив с *явяването на духовете* – тук свръхестественото се случва насън и никъде не става въпрос за духове, а за „сенки” и „души на умрели”. Един-единствен персонаж се явява на героя, който го превежда, подобно на водач от средновековния жанр *видение*, през миналото, настоящето и бъдещето.

Религиозни мотиви в заглавието на повестта

В тази част се обръща внимание върху заглавието и подзаглавието, които поставя Дикенс – *A Christmas Carol. In Prose. Being a Ghost Story of Christmas* (*Коледна песен. В проза. Представляваща история за духове на Коледа*), въпреки че нито един превод от 19. век не го предава в пълнота. Това подзаглавие е изпаднало по ред съображения от българските преводи, като е останала запомнящата се първа част. Но то е важно с повторението на *Christmas*, с което се акцентира върху смисъла на празника и само по себе си е значещо, а диалогът между жанровете „песен” и „история” е заложен в двете му части. Мотивът за *рождествената песен*, компонент от мотива *Рождество*, напълно се е изгубил в руската преработка *Светлое Христово воскресение* (1844) и съответно в българския ѝ превод от 1859 г., а в другите преводи до края на века има завръщане към мотива за песента в една или друга степен. Тук е отделено място и на етимологията на *Коледа*¹⁶ и

¹⁶ През 19. век не е засвидетелствано напрежение между названията на празника с Коледа и Рождество. Найден Геров ги представя като синоними в своя речник: Коляда – Колядня, колада, коледа, божик, божич, рождество Христово, като добавя множество производни на думата и пословици („Ще дойде и моя коляда”; „Всеякой ден колядня не бива” и др.), благословии и народни традиции за посрещането на

употребата на термина в различни части на България, както и на синонимиката с Рождество.

Мотиви с библейски произход в имената на героите

Подглавата разглежда употребата на значещи имена от Дикенс като автор, който отдава внимание на всеки детайл от творбата. Името на главния герой само по себе си има потенциала на разказ в разказа. Малкото му име е библейското Ебенизър – „канара, камък на помощ, монумент на Божията слава” (вж. 1 Царства 7: 12), а фамилията Скрудж идва от староанглийски глагол с неясен произход *to scrouge* или *to scruze*, със значение на *squeeze* – стиснат, свит. В българските преводи положението е следното: в превода на Р. Филипов Ебенизър Скрудж става Петр Скруг (от рус. скряга – скъперник). Петър в случая е добре подбран аналог на Ебенизър, като също значи камък, но предизвиква недвусмислени асоциации в православното мислене с ап. Петър. В следващите преводи е с варианти Ебенцър (1870), Ебенецър (1884) – най-близо до оригиналното звучене, като и в двата е запазено фамилното име Скрудж, а в последния за века превод (1892) то също е запазено, но първото име е „побългарено” на Андрей.

В името на единия от основните герои – Кратчит, баща на Слабия Тим и чиновник при Скрудж – при внимателно вглеждане се открива староанглийска дума, която носи мотива за *яслите на Христос* – *crèche* (вж. Hearn 2004: 94). Боб (Робърт) Кратчит при Филипов става Теодор Иванович Крычев), от рус. Фёдор Иванович Кричев, като и в двата превода е избран библейски вариант на името). Йовчев избира да потърси друг преводен вариант за името *Bob* – „Франк” и съответно паричната единица – с „франка”, за да може да предаде играта на думи, свързана с името на героя Боб и заплатата му. Разгледани са имената и на останалите персонажи, в които се открива връзка с библейската традиция.

празника (вж. Геров, т. II, 1897: 390–391). Според Михаил Арнаудов Рождество Христово е най-важният празник в народния календар – с него са свързани, като с идеално начало на обредната година, множество обичаи и върявания, заети отчасти от пролетните празници (Арнаудов 1943: 10), като важно място в тях заема пеенето на коледни песни. Въпреки свързването на корена на думата Коледа с различни езически и митологични елементи – празника на раждащото се слънце (поради близостта със зимното слънцестоене), древнославянския *Даждбог*, крал Колад и сина му Бог или Болг, в старобългарски значението на Коледа се свързва с Нова година и е вероятна заемка от гръцки или латински – *calendae*, появила се при създаването на латинския календар и означаваща първия ден на месеца.

Теми и мотиви в *Коледна песен* и в преводите ѝ на български език

Представени са основните теми и мотиви в повестта, между които се откриват освен библейски, и много фолклорни. Разгледани са темите за *егоизма, домашните богове* и др. Библейската основа, върху която е изградена повестта, представлява миниатюрна история на съгрешилия човек, който трябва да премине през осъзнаването на греха си, покаянието, приемането на Христовото Рождество и изкупление с надеждата за вечен живот. Дикенсовият план за спасение би могъл да бъде разбран в контекста на пуританската литература и духовните автобиографии, за които Джон Бъниан предлага модел в неговия *Пътешественик* (Newey 2004: 19). Основният мотив в повестта е *преобразяването* на стария скъперник Ебенизър Скрудж, като връщането му към спомените от детството бележи началото на процеса на *покаяние*.

Мотивът за *греха* – в случая *скъперничеството* – е експлициран в началото на почти всички български преводи през 19. век и функционира като лайтмотив в повестта. *Златният идол* или *Мамонът*, завладял сърцето на Скрудж (който отпраща към Златния телец от Изход 32 глава), изпъква пред читателя преди всичко чрез циничната реакция на персонажа при посещението на събиращите милостиня във всички български преводи. Разгледан е и мотивът за *благодарителността* – централен в много от Дикенсовите творби. *Страхът* от самотата и бедността се оказва по-силен за Скрудж и чрез материалната печалба той се стреми единствено към благополучието. Представени са още мотивите за *смъртта и възкресението, поруганото тяло, тримата крадци*, които представляват пародиен мотив на *мъдреците, чистилището, скиталчеството, молитвата, съновидението, явяването на духовете, духовното пътуване, неверието и суеверието* и др. важни мотиви, които довеждат героя до *спасението му*, а *влизането му в църквата* и *звънът на църковните камбани* (предадени на български само в превода на Йовчев) свидетелстват за *опрощението* на героя, за пълното му религиозно преобразяване.

Липсващи и добавени религиозни мотиви в българските преводи

Поръсването с тамян (incense) за благослов над домовете на бедните от Духа на настоящата Коледа остава единственият непреведен в нито един български вариант мотив и ако за липсата му в превода на Йовчев, верен на протестантската теология, могат да се намерят аргументи, то необяснима остава тя в преводите през руски, тъй като мотивът е здраво вкоренен в източноправославното богослужение.

В руския вариант на повестта *Светлоє Христово воскресение* се появяват няколко мотива, повторени в българския преводен вариант от 1859 г., които подсилват религиозното и приближават текста до православното светоусещане: „благовестът за литургия”, „бързането за църква”, поздравите „Христос възкресе“, „иконите”, „опелото”, а някои, като мотивът за *лукавия*, който се намества в душата, за *ангела хранител*, за *послушанието към майката и бащата*, не намират място в съкратения български текст.

В превода от 1892 г. добавените мотиви са, че *Бог дава добрини, всички са братя, Христос – учител на търпение и прошка, вяра в Иисуса Христа*. В превода от 1870 и в този на Йовчев не се откриват отклонения от основните религиозни мотиви поради близкото следване на английския оригинал и познаването на протестантската библейска и религиозна традиция.

Заклучение

Чрез посегателството върху Дикенсовата Коледа при първия български превод се изкривява рецепционният образ на автора, колкото и той да се вписва в контекста на руската и българската преводна литература по това време. При следващите преводи има завръщане към оригиналното звучене на текста и връзката му с Рождество.

Дикенс е творец, който заема стабилно място в българското културно съзнание и от години присъства в учебния план на английските гимназии с творбите *Дейвид Копърфийлд*, *Оливър Туист*, *Тежки времена*. Удобно използван от марксистката историография, Дикенс е поставен в строга идеологическа рамка – едностранчив, социален критик, но не и такъв добър социолог като Такъри (Каталан 2011: 130, 133). Той става жертва на политическата идеология, определян като наивен моралист от някои автори на учебници, или жертва на феминистката теория и критика, което „не позволява на българските ученици да се доближат до разбирането за „глобалния Дикенс” в рамките на и със средствата на училищното образование” (Каталан 2011: 140–141). А Дикенс всъщност достига до области, от които се интересува четящата публика, до каквито едва ли някой нерелигиозен писател е достигнал, и успява да преведе *Библията* на разбираем за всеки слой от английското общество език. Преводът на Йовчев успява до най-голяма степен да постигне това и да го предаде на българския читател.

ГЛАВА ПЕТА. *ПЪТЕШЕСТВЕНИКЪТ* И ПЪТЯТ КЪМ НЕБЕТО.

Бъниан и мястото му сред писателите пуритани

В началото на тази глава е посочено мястото на Джон Бъниан (1628–1688) сред най-влиятелните върху развитието на човешката мисъл писатели. Седемнадесети век, в който в Англия са родени творци като Милтън, Бъниан, Дефо, между които са направени някои аналогии, предлага голямо политическо и религиозно многообразие. Като автор на алегии Бъниан има множество предшественици, немалко от които са използвали алегорията на пътешествието в човешкия живот като основа в творбите си, но като романист той не е имал кой да му покаже пътя. Бъниан е „първият, който трябва да разоре почвата на полето, което оттогава е толкова обилно обработвано, че вече дори пръстта е загубила своята продуктивност” (Venables 1888: 176).

Способността да се разбира Божията воля чрез *Библията* и изразяването на това знание в литературата са най-съществените за християнския автор условия. Бъниан се стреми цял живот към такава вяра, чрез която да разбира и най-неясните пасажии от Писанието. Моралните му размисли произхождат от неговите вярвания, етиката му е плод на религията, а влиянието на Лутер и Калвин върху творчеството му е отбелязано от редица критици.

Житие и битие на Бъниан и неговите творби

В този фрагмент е описан накратко периодът на продължилите повече от половин век политически и религиозни конфликти, по време на които израства творецът. Проследен е пътят му – неговото обръщане към вярата, присъединяването му към Бедфордската църква, арестите му за „незаконна проповедническа дейност”, религиозните гонения.

За своите 60 години живот Бъниан написва 60 творби, по-голямата част от които публикувани приживе. Между тях се открояват духовната му автобиография *Благодат изобилстваща* (1666), белетристичните *Пътешественикът* (1678, 1684), *Животът и смъртта на г-н Злонрав* (1680), *Духовната война* (1682), някои дидактични и доктринални творби, систематична теология и още няколко концептуални текста, разгледани накратко в контекста на появата им и във връзка с тяхното влияние и рецепция. Първите три от основните цели на Бъниан при писане са заети от Цицерон: „да информира читателя, да го инструктира и да му носи наслада, да го раздвижи, да му покаже огледало, в което да види себе си”, като последната представлява неизменна част от медиативното творчество на римокатолиците и протестантите (Baird 1977: 8–9).

Критиката и Бъниан

В тази подглава се обръща внимание на факта, че някои критици на Бъниан го упрекват за определени несъответствия, непоследователност, несъгласуваност, които откриват в творбите му, вкл. и за необразоваността му и го наричат „несъзнателен творец на изкуството” (Baker 1929: 50). Но повечето го признават за „майстор в реториката, логиката и моралната философия, без да е изучавал тези дисциплини или дори без да разбира принципите, от които са изградени” и за притежаващ „свръхестествен талант” (Bunyan 1991: 10, 12).

Психоаналитичната критика приема Бъниановия религиозен темперамент като разкриващ менталното му състояние и като по-модерен индивидуалист, с комплексно Аз, но по този начин се маргинализира неконформистката му вяра, от която черпи първоначалното си вдъхновение. Да се представя *Пътешественикът* без никаква мисъл за теологическото наследство за Дейвис е неисторично и манипулативно, а „да се чете Бъниан само като литература е проблематично, особено ако се пренебрегнат неконформистките му вярвания, свързани повече с радикалното, отколкото с рационалното, морално и социално религиозно чувство” (Davies 2002: 354). Мнозина литературни историци са изкушени да открият някакъв източник, от който авторът е копирал сюжета и схемата, като Офор, посветил около 40 години от своя живот на изследване на творчеството на Бъниан, не открива нито една фраза или изречение, нито някакъв готов модел, заети от чужда творба, освен библейските цитати и употребата на общоизвестни притчи и пословици, като доказва, че езикът е оригинален Бънианов, а образите, съдебният процес и ландшафтът – типично английски (Bunyan 1991: 29, 30).

Библията и *Пътешественикът*

Както при останалите си творби, Бъниан използва *Библията* в *Пътешественикът* за основно ръководство при представянето на преживяванията на героите. „Едва ли има обстоятелство или метафора от Стария завет, които да не намират място на страниците на разгърнатата притча в *Пътешественикът*” (Venables 1888: 174), който, според Матю Арнолд, „изглежда пълно отражение на Писанието” (Mable 1951: 52).

При сравнение на Бъниан с един дълбоко вкоренен в православието писател (автора на *Откровени разкази на един странник пред неговия духовен отец*), се оказва, че и той като него „използва *Библията* не като проблематичен текст, който следва да бъде тълкуван, а като пътеводител за

това как да се живее живот в служба и отдаденост на Бога” (Нобъл 2012: 92). Кристофър Хил отбелязва, че наистина можем да открием основния източник на *Пътешественикът* в *Библията*, но една *Библия*, четена през романтични перспективи, Изхода и завръщането от Вавилонския плен, поклонническото пътуване към *обетованата земя* или към Сион (Hill 1989: 207).

Въпреки че целият облик на *Пътешественикът* е библейски, поради факта, че преките или скрити цитати от Писанията са толкова чести, не може да се твърди, че всяко авторово изречение е взето от английската *Библия* и стилът следва стриктно Оторизираната версия. Алюзиите и символите в творбата, извлечени директно или индиректно от *Библията*, създават различни стилистични ефекти. Благодарение на нея могат да бъдат разбрани множество от образите, темите и мотивите, заложили в *Пътешественикът*, но също така разбирането на сложния многопластов сакрален текст може да бъде улеснено и подпомогнато чрез романа на Бъниан. *Библията* обединява въображението и чувствата на твореца и той не гледа на нея като на част от еврейската литература, нито открива просто ръководство за висш човешки морал, а чува от началото ѝ до края автентичния Божи глас; затова тя се превръща в мощно литературно влияние за стила му (Dowden 1969: 247, 249).

Множество цитати, които могат да бъдат открити в *Пътешественикът* са шрихириани в тази част, като има цели фрази и изречения, пренесени от *Благодат изобилстваща* (вж. Talon 1951: 201), също вдъхновена от Светото писание. Освен *Библията* (чието влияние трябва да се приема в положителен план, като нерестриктивен и неинституционализиран прочит) и двете религиозни книги, наследени от първата му съпруга, Бъниан познава много добре и коментарите на Мартин Лутер върху *Посланието към Галатяните*, и *Книга за мъчениците* (*Book of Martyrs*) на Джон Фокс.

Особености на романа

В тази подглава са разгледани особеностите на заглавието *Pilgrim's Progress* (букв. *Напредъкът на поклонника*), в което *progress* се свързва с обиколка на царските особи (Collmer 2007: 581). От стихотворното обръщение в началото *Авторовата защита на книгата* може да се установи читателската аудитория, за която е предназначено произведението – „Пътешественик книгата ще те направи” (Бъниан 2007: 11), т.е. към тези, които все още не са се озовали на Пътя и търсят да го открият за себе си. Авторът насочва вниманието и към библейските типове, образи и метафори, които могат да се открият в произведението, а в заключителните строфи

апелира към читателя да положи книгата както в ума, така и в сърцето си (тази част обаче липсва в преводите от 19. век).

Чрез мотива за *пътуването* Бъниан „събира на пръв поглед стоящите далеч едно от друго спомени от рицарските романи, насладата от бабините приказки и духовните си занимания”, като високата духовна тема се оказва „свалена на земята и vyplътена в тъканта на приключенския роман”, „визуализирана в условията на съвременния живот, който Бъниан познава отлично” (Lewis 1969: 147). Именно чрез смесването на високия литературен език с езика на обикновените хора се получава уникалното в творбата – един твърде модерен за времето си подход.

Разгледани са накратко основни отправни точки на сюжета на първа и втора част на книгата, някои от главните герои и реалии. В стремежа на човешката душа към истината и в усилията ѝ да стигне до края, независимо от обстоятелствата, могат да бъдат открити и редица приказни елементи и мотиви. Втората част е от немногобройни за времето си книги с главен герой жена и посочва недвусмислено, че Божието царство е и за жените, и за децата, които трябва да извървят своя индивидуален път дотам.

Пътешественикът, със своето линейно (от точка А до точка В), но и духовно, и психологическо пътуване към вечността, представлява една проекция на пътя на Христос от яслата до кръста. Двете части на творбата могат да се разглеждат и като огледало на пуританската култура от края на 17. век (Hawkins-Dady 1996: 106).

Началото на българското битие на *Пътешественикът*

В тази част на главата е представено кога *Пътешественикът*, една от първите със световна популярност и най-превежданата на почти всички световни езици книги, е преведена на български, а именно 1865 г., когато в брой 9, 10 и 11 на сп. „Зорница” излиза част от творбата, а през следващата 1866 г. и цялата в луксозно издание.

За първия български преводач¹⁷ на творбата с инициали А. Л. изследвачите са единодушни, че това е методисткият мисионер д-р Албърт Лонг (1832–1901). Неговите приноси за превода на *Библията* и друга религиозна литература на български, както и към книгоиздаването и

¹⁷ Преводът на първа част на *Пътешественикът* всъщност е само един базисен, след което излизат преработени осъвременени версии – общо осем издания – някои съвсем повърхностни, други по-задълбочени, на основата именно на този първи превод.

журналистиката са безспорни; тук те са разгледани накратко. В контекста на Българското възраждане преводът на *Пътешественикът* изпълнява своята духовна мисия още с първото си цялостно отпечатване. Този текст (за разлика от *Чичева Томова колиба* на Димитър Мутев и отбелязаното, че е превод от английски) можем да сме сигурни, че Лонг превежда от оригинала, поради което *Пътешественикът* заема изключително важно място в българската рецепция на англоезичната литература. На цялостния, последователен и качествен превод на български език обръщат внимание както Вл. Филипов (2000), така и Л. Черникова (2010) в своите изследвания на класическата творба, но като цяло критиката на български език за произведението на Бъниан и за преводите на двете части е оскъдна.

Албърт Лонг е използвал за библейските цитати в книгата основно превода на съвременен български език, по който са работили в екипа на д-р Ригс (заедно с Константин Фотинов, Петко Р. Славейков, Христодул Костович Сичан-Николов), въпреки че не всички стихове в *Пътешественикът*, I. част съвпадат напълно с отпечатаните до този момент части на *Библията*. На места Лонг предлага някои свои варианти на библейските стихове. Преведени от него са всички стихотворни пасажи, в повечето от които е налице сполучлив опит за поетичен превод със спазване на ритмите.

От втората част на романа също има две цялостни издания през 19. век, на първото от които е посочено на титулната страница: „превод от Английски”, а на второто – „Превел от Английски Ст. Томов”, като на гърба на съдържанието е отбелязано, че изданието е „внимателно прегледано и поправено”, с инициали С. Т., и този преводач подхожда също отговорно и съвестно към работата.

Особености на българските преводи

В първото издание на първата част на *Пътешественикът*, непосредствено след *Предисловието*, е поместено „Житието на достопочтеннаго Иоанна Бъняна”. Посочено е и че в затвора той написва произведението, „което ние за по-понятно на български език сме променили на „Пътешественикът””.¹⁸ Въпреки че с тази промяна се губи част от потенциала, заложен в оригиналното заглавие *Pilgrim's Progress*, и в двете части на което се съдържат религиозни мотиви: за поклонничеството и за доближаването до

¹⁸ Това се оказва наистина жизнено заглавие, тъй като и до днес никой не е предложил по-сполучлив превод за българския читател.

Бога, както и че пътешественик не означава задължително тръгнал да търси религиозно преживяване човек, благодарение на запазеното подзаглавие става ясно за какво пътуване става въпрос – „от тойзи свят до онзи”, както и на допълнителното пояснение: „или Християновото пътешествие от градът Погибелово до Небеснийът град”. В предисловието са представени популярността на книгата, усилията на автора „да опише пътят на Християнина и всичките му препятствия, изкушения, борби и утеснения, с толкози точност, щото всякой истинен и духовен християнин намерва там описанието на своя си духовен живот”.

В тази част на дисертацията се отбелязват успехите и постиженията на двамата преводачи, особено при превода на алегоричните имена – антропоними, топоними, отличният превод на фразеологизми и при предаване на библейските цитати, алюзии, конструкции. Задълбочената им работа по превода на двете части, духовните им познания и посветеност на Словото допринасят за жизнеността на техния труд до ден-днешен и представляват достойно за уважение дело.

Библейски образи и мотиви в имената на героите

Дисертационният труд обръща внимание на факта, че още в името на главния протагонист е заложен *мотивът за обръщането* към вярата – Християн. Това е героят, с когото може да се идентифицира всеки търсещ и искрен християнин. Около него се завърта целият сюжет и той доминира над останалите персонажи, като Бъниан е успял да му придаде плътност и кохерентност, претворявайки художествено собствените си усилия да достигне Пътя и да върви по него. С този персонаж се свързва и мотивът за *промяна на името* – от *Безблагодатен (Graceless)* в *Християн* – един често срещан библейски мотив.

В образа на основния помощник на Християн *Благовест* също е заложен библейски мотив – *благовестието*. В името *Верен* както на английски, така и на български могат да се открият два аспекта на мотива за *верността* – притежанието на вяра и на лоялност – героят трябва да защитава до смърт вярата и избрания път по време на Суетний панаир – мотивът за *мъченичеството*. *Надеждин* е вторият придружител на Християн, обърнал се към вярата вследствие на саможертвата на Верен. Чрез неговия образ отново се изразява мотивът за *обръщането към вярата*, който е пряко свързан с познатия за читателя от 17. век мотив за *пътуването* (Hill 1989: 206). В името на Християна също е заложен мотивът за *християнския път*. Но

героинята може да се разглежда и като последната от поредицата „вяра, надежда, любов” (по 1 Коринтяни 13: 13). При нея именно *любовта* е основният движещ мотив – към Бога, към съпруга, към децата, чиито имена също са библейски – Матей, Йосиф, Самуил, Яков.

В тази част е обърнато внимание на Божието присъствие в романа, и то в трите ипостаси – Отец (*Господаря на онази страна, Съдията на всички, источникът на живота, Милостивий, Бог*), Св. Дух (*Утешителят, този, който дава свитъка*) и Христос (*Човешкия син, здравата земя*). Във втората част на книгата е засилена употребата на *Бог, Св. Троица, Отец, Син, Св. Дух* и еврейски имена, свързани с назоваването на Господа.

Коментирани са повечето от личните имена, използвани в *Пътешественикът*, които обозначават положителни библейски качества, състояния, действия и задават важни теми като *Разсъдителност, Набожност, Умилителност, Невинна, Искрен, Веждко, Прислужник*. Имената на някои от героите изразяват много ясно библейски мотиви. Например мотивът за *фарисейския квас* – спазването на обреди и традиции, които сами по себе си не могат да доведат човек до спасение, е възплътен в образите на *Обрядолоб* и *Лицемер*. Мотивите за *невежеството* и *маловерието* са възплътени съответно в героите *Невеждко* и *МалOVER*. Имената, които пряко препращат към библейски герои и правят прозорливи, четливи библейските мотиви, са многобройни и техният превод съвпада с превода им в *Библията* (1885): *Адам (Първий), Каин и Авел, богатият и Лазар, Матей, Самуил, Иаков, Марта, Авраам, Соломон, Исав, Димо, Стефан, Павел, Петър* и др.

Основни религиозни мотиви в *Пътешественикът*

Съновидението е мотивът, чрез който се разгръща цялото сюжетно действие и в случая се задава рамката на разказа. Освен съновидението на основния разказвач при разгръщането на сюжета се разкриват още няколко съновидения с провиденчески характер, разказани от различни герои.

В *Пътешественикът* могат да се проследят и няколко *изхода от Египет*, мотивите за *даването на Закона, отиелничеството, тесния път, Второто пришествие, кръщението, носенето на кръста, страданието, явяването на ангели, пророческото известяване на бъдещето, бдението, молитвата, песента* и др. Важни образни мотиви от втората част са *дъгата*, потвърждаваща завета на Бога с човека, *стълбата на Яков* със слизащите и възлизащи ангели, както и *агнето, изтръгнато из лъвова уста, звярът със седемте глави и десет рога*, вкл. и многокомпонентните мотиви за *добрия самарянин* и *добрия пастир*, чийто праобраз е самият Христос. Духовният

напредък не може да продължи без готовността на Християн да срещне лице в лице *Аполлион* в долината на *Смирението* – мотивът за *битка със силите на поднебесната* – както и да премине през *долината на смъртната сянка*.

Присъстват и библейски мотиви, които са споменати еднократно в *Пътешественикът*, без да са разработени в детайли – *последните, които стават първи, обрязването, Лотовата жена, продаването на първородството*, мотивът за *спасителния страх*, който според Притчи 9: 10 е начало на мъдростта, и др.

Важни в контекста на общия път се оказват мотивите за *признаването на греха и прощката, за посредничеството на човек, обещаната земя* Беула, както и мотивът за *духовната връзка между човек и Бога*. Множество образни мотиви от *Откровение на св. Иоана Богослова* се появяват в края на *Пътешественикът* – *планината, дървото на живота, белите сияещи дрехи за избраните, короните, арфите, камбаненият звън, липсата на смърт, сълзи и болка в новото небе, Страшният съд*. Духовната литература често използва подобни образи, но Бъниан успява да им вдъхне собствен живот и да създаде драматичност. Простите думи от Писанието са обогатени с конкретно съдържание и понякога кратка библейска фраза е кодирана в цял епизод.

Заклучение

В края на главата за Бъниан е обърнато внимание на факта, че в България той не се радва на такъв забележителен институционализиран прием, както в Обединеното кралство. В утвърдените учебни програми на МОН за английските гимназии и гимназиите с разширено изучаване на английски (11–12 кл.) нито той, нито Милтън присъстват като задължителен елемент. Бъниан намира трудно място и в българските издателски политики. Освен *Пътешественикът*, са издадени само още две негови художествени творби и теологическата за *Молитвата* (1999, 2003). Едва през 2015 г. в съвременен превод на български език и с включена подробна Карта, разкриваща двата пътя – към небето и към ада – излиза книгата му *Животът и смъртта на г-н Злонрав*.

Пътешественикът попада на българска почва благодарение на уелските майстори на словото – д-р А. Лонг и Ст. Томов, първият от които със своята ерудиция, духовност и смирение оказва огромно влияние върху развитието на българския език и литература, най-вече с редакторската работа и превода на *Библията*, а другият – млад и високообразован, подема щафетата и пре-

вежда втората част, следвайки методите и посоките на своя учител. Тяхното дело е без precedent в историята на българския превод от този период – и поради факта, че превеждат от оригинала без посредник, и поради това, че са постигнали успех с предаването както на сюжета, така и на алегоричните имена и реалии, и поради това, че познават изключително добре *Библията* (като свещенослужители) и могат да уловят всеки скрит цитат и да го предадат адекватно на читателя.

ЗАКЛЮЧИТЕЛНИ ДУМИ

Хипотезата, която се потвърждава в хода на изследването, е, че голяма част от преводите на англезични белетристични произведения през 19. век са направени с духовна емпатия, преводачът подхожда към тях, като ги оценностява и провокира интерес към религиозната култура на другия. Появата на преводите в българска среда е закономерна, а мисълта за адресата определя подхода към оригинала на книжовниците, превеждащи англезични творби. Повечето от тях познават отблизо вкуса и литературните предпочитания на формиращата се четяща аудитория – Мутев, Славейков, Богоров, Лонг са главни редактори, книжовници с широка култура и влияние, с оформена концепция за естетиката и поетиката на превода, но преди всичко самите те са творци и имат ясно съзнание за форматиращата сила на религиозния код.

Като се отчетат приносите на преводачите на англезична белетристика през 19. век при представянето на религиозното, биха могли да се преосмислят някои от подходите при обучението по литература в гимназията и ВУЗ, тъй като подобни теми и мотиви доскоро са умишлено премълчавани, манипулирани, цензурирани. А днес, когато теорията на превода се е освободила от тежестта на тоталитарното наследство, все още липсват пълни и качествени преводи на редица автори като Хариет Бийчър Стоу, Джон Бъниан, Чарлс Дикенс и др. Трудно се откриват и задълбочени анализи и коментари в учебниците и помагалата по литература за междутекстовите връзки с библейския текст и централното му място във внушителна част класически европейски произведения, преодоляването на което би спомогнало не само за утвърждаване на нравствени добродетели и за обогатяване на религиозната култура, но и за развиване на естетически вкус.

БИБЛИОГРАФИЯТА съдържа 639 източника, 323 от които на латиница – английска, немскоезична и др. критическа литература.

РЕЧНИКЪТ на религиозните мотиви в българските преводи на английска белетристика през 19. век, поместен като приложение, представя синтезирано богатството на религиозни мотиви. Той съдържа 165 от най-често срещаните в преводната белетристика мотиви. В него са отбелязани различните по произход религиозни мотиви, като основният корпус се състои от библейски мотиви (не само православни, католически и протестантски модифицирани мотиви, но и такива, свързани с различните клонове на протестантството – англикански, калвинистки, лутерански и др.), както и от легендарни, народни, апокрифни и др. мотиви. Речникът представлява още едно свидетелство за гостоприемството на българския език към тях, с много малки изключения и известни модификации на религиозното в православен контекст.

ИЗТОЧНИЦИ

Бънян, И. *Пътешественикът от тойзи свят до онзи, или Християновото пътешествие от градът Погибелово до Небесният град*. Ч. 1. Цариград: печ. А. Минасияна, 1866; печ. Бояджияна, Американ хан, 1880.

Бънян, И. *Пътешествието на Християновата жена и на децата до небесния град*, Ч. 2. Свищов: печ. Американска евангелистка мисия, 1886; 1891.

[Дефо, Д.] *Младаго Робинсона случаи сочинени убо на Германски язик преведени же на простогречески от Констандина Димитриева Бела Нине же от гречески на болгарски преведени от Райна Поповича и в ползу юношества на свят издани*. Ръкописен отдел на НБ „Св. св. Кирил и Методий”, ръкописи № 388 и № 389, 1857.

[Дефо, Д.] *Чудосиите на Робенсина Крусо* (побълг. И. Андреев). Цариград: Ц. Вестника, 1849.

[Дефо, Д.] *Робинзон: Скратена приказка за детца* (прев. Йоаким Груев). 1858.

[Дефо, Д.] *Робинсон на островът си*: Приказка твърде нравоучителна (прев. П. Р. Славейков). 1868, 1887.

[Дефо, Д.] *Робинзон Крузое с 24 картинки* (за ученици в първоначалните училища). София: Придворна печатница Б. Шимачек, 1892, [18.], 1899.

[Дефо, Д.] *Робинзон: Книга за прочит за децата*. София: Янко Ковачев, 1894.

[Дикенс, Ч.] „Повест Светлоє възкресение или Великден.” Прев. Р. Филиппова. – *Български книжици*, II (1859), III (1860).

Дикенс, Ч. „Нощ срещу Рождество”. – *Пътник*, 2, 3, 7, 1870.

Дикенс, Ч. *Коледна приказка*. *Скрудж*. Прев. [Илия С.] Й[овчев]. Наука, III, 3–4, 5–6, 8, 1883/84: 338–52, 435–467, 600–19.

Дикенс, Ч. *1-ва коледна приказка*. *Скрудж*. Прев. и изд. Илия С. Йовчев. Пловдив: П-ца Д. В. Манчов, 1884.

Дикенс, Ч. *Коладна приказка*. Превод от скратеното русско издание. Евтена библиотека, кн. II. Изд. Мусинското читалище „Нов живот” в с. Мусина, 1892.

Стоу, Г. Б. „Чичева Томова колиба или Живот на Негритяните в неволническите

държави на Америка” (прев. Д. Мутев). – *Български книжици*, Цариград, год. 1, 2 1858–59, № 1–36.

Стоу, Х. Б. *Колибата на чича Тома* (съкр. превод М. Москов). В. Т.: Ив. С. Вителов, 1902.

Стоу, Х. Б. *Чичовата Томова колиба или Животът на негрите в Америка*. София: Говедаров, 1898.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА В АВТОРЕФЕРАТА

Алексиева, А. *Преводната проза от гръцки през Възраждането*. София: БАН, 1987.

Андреева, Н. „Немската научна литература в България през Възраждането.“ – *Годишник на ВИТИС „Кръстьо Сарафов“*, т. XV, 1, 1974, 36–40.

Аретов, Н. *Мотивът за съня в преводната и оригиналната възрожденска книжнина. Поетика и литературна история*. София: БАН, 1990.

Аретов, Н., Н. Чернокожев. *Българска литература XVIII–XIX век. Един опит за история*. София: ИК „Анубис“, 2008.

Арнаутов, М. *Български народни празници*. София: Хемус, 1943.

Бончев, Н. „Класичните европейски писатели на български език и ползата от съчиненията им.“ – *Периодическо списание*, №7–8, 1873, 3–13.

Бончев, Н. *Съчинения*. София: Български писател, 1983.

Бъниан, Дж. *Пътеешественикът от този свят до онзи*, Ч. 1. София: Нов човек, 2007.

Георгиева, Г. „Молитвата на една „забравена“ душа (Размисли върху романа „Робинзон Крузо“ на Даниел Дефо.“ – *Български език и литература*, 1 (2003), 54–61.

Геров, Н. *Речник на българският език*. Т. 1–5. Пловдив: ДП „Съгласие“, 1895–1908.

Динев, П. „Преводите в развитието на старите славянски литератури.“ – В: *Преводът и българската култура: Към историята на превода в България*. Ред. колегия Леда Милева и др. София: Народна култура, 1981.

Елевтеров, Ст. „Трансформационни процеси в българската белетристика през втората половина на 19. век.“ – В: *За литературните жанрове през Българското възрождане*. София: БАН, 1979.

Енциклопедичен речник на литературните термини. София: Хейзъл, 2001.

Каталан, З. „Чарлс Дикенс в българските учебници.“ – *Литературата*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2011 (V), кн. 9, 126–142.

Коларов, Р. *Повторение и сътворение: поетика на автотекстуалността*. София: Просвета, 2009.

Кошелев В. А. „Светлоє Воскресенье“ А. С. Хомякова как вольное переложение „Рождественской песни в прозе“ Ч. Дикенса. Москва, 1991, №4, 81–84.

Лаврова, Н. *Историческая поэтика мотива*. Москва; 2011.

Леков, Д. „Преводът в живота, борбите, в творческия опит на българина през Възраждането.“ – В: *Преводът и българската култура: Към историята на превода в България*. Ред. колегия Леда Милева и др. София: Народна култура, 1981.

Леков, Д. *Проблеми на българската белетристика през Възраждането*. София: БАН, 1970.

Манолакев, Хр. *Между образа и четенето. Руската преводна белетристика през Българското възрождане*. София: Кралица Маб, 2000.

Минкова, Л. „Възрожденска дидактика и Робинзониади.“ – *Литературна мисъл*, кн. 8, 1990, 58–69.

Минчев, Ст. *Из историята на българския роман*. София, 1908.

Нобъл, Т. „Библията и поклонникът на изток и на запад: употребата на Свещ. Писание в „Откровени разкази на един странник пред неговия духовен отец“ и „Пътешественикът от този свят до онзи“. Прев. Слава Янакиева. – *Богословска мисъл*, 2012, №3/4, 92–110.

Пелева, И. *Българска възрожденска (и друга) литература – между методологията и методиката*. LiterNet, 04.03.2007, № 3 (88). <http://litenet.bg/publish20/i_peleva/bylgarska.htm#4> последно посетен на 15.09.2015.

Пенев, Б. *История на новата българска литература*. Т. 3–4. С.: Бълг. писател, 1976.

Радев, Ив. *Нравственият патос на ранновъзрожденската ни литература*. София: ДИ „Народна просвета“, 1987.

Речник на българската литература. Т. 1–3. София: Издателство на БАН, 1976–82.

Русев, Р. „Проникване на английската литература в България през XIX и първата половина на XX в.“ – *Проблеми на сравнителното литературознание*. София, 1978.

Станева, К. „По кримския път.“ – Доклад, четен на III международен конгрес по българистика, София, 23–26. 05. 2013.

Станчева, К. „Чичо Томовата колиба в България.“ – *Икар*, 1991, №4.

Стойчева, П. „Заглавията на преводната белетристика и жанровото съзнание в епохата на Българското възрождане.“ – *Годишник на СУ, ФСлФ*, т. 99, София, 2014.

Трендафилов, В. „Дебютът Дикенс: начална рецепция на английския автор и на творчеството му в България.“ – *LiterNet*, 02.07.2006, № 7, 80, <http://litenet.bg/publish8/vtrendafilov/debutyt.htm>

Трендафилов, В. *Неизличимият образ в огледалото*. София: Кралица Маб, 1996.

Трендафилов, В. *Употребите на британския ментор: Рецепцията на Чарлс Дикенс в България*. София: ИК „Колибри“, 2015.

Филипов, В. „Английската и американската литература на български.“ – В: *Преводът и българската култура*. София: Нар. култура, 1981.

Филипов, В. „Джон Бъниан (John Bunyan) 1628–1688.“ – В: *Преводна рецепция на европейска литература в България – Английска литература*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2000.

Филипов, В. *Проникване на английската и американската книжнина в България през Възраждането*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2004.

Фрай, Н. *Анатомия на критиката*. София: Наука и изкуство, 1987.

Хранова, А. *Езикът и неговите речи*. София: Фигура, 2000.

Чернинкова, Л. „Пътешественикът от този свят до онзи“: „Пътешественикът“ на Бъниан в България от 1866 г. до 2007 г. – *Литературна мисъл*, №2, 2010, 197–217.

Allen, W. *Rethinking Uncle Tom: The Political Philosophy of Harriet Beecher Stowe*. Plymouth: Lexington Books, 2009.

Baird, Ch. *John Bunyan: A Study in Narrative Technique*. Port Washington: Kennikat Pr., 1977.

Baker, E. „John Bunyan.“ – In: *The History of the English Novel: The Later Romances and the Establishment of Realism*, III. London, 1929.

Bunyan, J. *The Works of John Bunyan*. vol 3. George Offor, (ed.). Glasgow, Edinburgh and London: The Banner of Truth trust (Blackie and Son), 1991.

Collmer, R. „John Bunyan.“ – In: A. Haas, D. Jasper, E. Jay (ed.). *The Oxford Handbook of English Literature and Theology*. New York: Oxford University Press, 2007.

Davies, M. *Graceful Reading: Theology and Narrative in the Works of John Bunyan*. Oxford: OUP, 2002.

Dickens, Ch. *Christmas books*. With an Introduction by D. N. Brereton and a Survey by G. K. Chesterton. London: J. M. Dent & Co. [1907].

Dowden, E. *Puritan and Anglican: Studies in Literature*. Freeport, New York: Books for Libraries Press, 1969.

Fauset, D. *The Strange Surprising Sources of Robinson Crusoe*. Amsterdam: Rodopi, 1994.

Foster, Ch. *The Rungless Ladder: Harriet Beecher Stowe and New England Puritanism*. Durham: Duke University Press, 1954.

Grinberg, B. „Bulgarski Knizhitsi and the first translation of Uncle Tom's Cabin.“ – *Essays in American Studies*. Cross-cultural Perspectives. Sofia: Polis, 2001, 33–56.

Hawkins-Dady, M. *Reader's Guide to Literature in English*. London: Fitzroy, 1996.

Hearn, M. *The Annotated Christmas Carol*. New York: W. W. Norton & Co., 2004.

Hill, Ch. *John Bunyan and His Church, 1628–1688*. New York: Alfred A. Knopf, 1989.

Hill, P. R. *Uncle Tom's Cabin as a Religious Text*, 2007.

Hinojosa, L. „Reading the Self, Reading the Bible (or is it a Novel?)” – *Christianity & Literature*; 2012, Vol. 61, 4, 641–665.

Hunter, P. *The Reluctant Pilgrim: Defoe's Emblematic Method and Quest for Form in Robinson Crusoe*. Baltimore: John Hopkins UP, 1966.

Knight, M., E. Mason. *Nineteenth-Century Religion and Literature*. Oxford: OUP, 2006.

Koleridge, S. *Table Talk*, vol. I, 1830.

Lemon, R., E. Mason et al. (eds.). *The Blackwell Companion to the Bible in English Literature*. Chichester: Wiley-Blackwell, 2012.

Lewis, C. „The Vision of John Bunyan.“ – In: *Selected Literary Essays*. London: Cambridge Univ. Press, 1969.

Mable, N. *Popular Hymns and Their Writers*. London: Independent Press, 1951.

New, M. *The Grease of God: The Form of Eighteen Century English Fiction*. PMLA 91:2, 1976.

Newey, V. *The Scriptures of Charles Dickens: Novels of Ideology, Novels of the Self*. Aldershot: Ashgate, 2004.

Novak, M. *Defoe and the Nature of Man*. London: Oxford University Press, 1963.

Novak, M. *Transformations, Ideology, and the Real in Defoe's Robinson Crusoe and Other Narratives: Finding „The Thing Itself”*. Newark: University of Delaware, 2015.

Pope, N. *Dickens and Charity*. New York: Columbia University Press, 1978.

Railton, S. „Mothers, Husbands and Uncle Tom.“ – *The Georgia Review*, Vol. 38, No. 1, Spring 1984, 129–144.

Rice, T.A. *The Religious and Moral Ideas in the Novels of Charles Dickens*. Wisconsin, 1953.

Sanders, A. *Charles Dickens: Resurrectionist*. London: Macmillan Press Ltd, 1982.

Schlicke, P. (ed.). *Oxford Reader's Companion to Dickens*. Oxford: OUP, 1999.

Skelton, S. *Charles Dicken's A Christmas Carol*. Nashville: The Entertainment ministry, 2007.

Sorensen, K. *Charles Dickens: Linguistic Innovator*. Arkona: Aarhus, 1985.

Sundquist, E. (ed.). *New Essays on Uncle Tom's Cabin*. Cambridge: CUP. 1993.

Talon, H. *John Bunyan, the Man and His Works*. London: Rockliff, 1951.

Venables, E. *Life of John Bunyan*. London: W. Scott, 1888.

Walder, D. *Dickens and Religion*. London: Allen & Unwin, 1981.

Watt, I. *The Rise of the Novel*. Chatto, 1957.

Wilson, E. *Patriotic gore; studies in the literature of the American Civil War*. New York: Oxford University Press, 1962.

Списък с публикации, свързани с темата на дисертацията

Литературата и познаването на библейските образи, теми и мотиви. – В: *Сборник с доклади на БСУ*. Т. 1. 2013, 131–138.

The Bible and Bulgarian Literature after 1989. – *Електронно списание на СУ за образователни изследвания*, 2013, бр. 3. <http://journal.e-center.uni-sofia.bg/site/wp-content/uploads/downloads/2013/12/6M.Pileva_SUJER_2013_3_ED.pdf>

Предговори, послеслови и рецепция на *Чичо Томовата колиба*. – *Литературна мисъл*, 1–2, 2013 (LVII), 105–121.

Литературните мотиви – дефиниции, видове, подходи. – В: *Докторантски изследвания в отговор на съвременните предизвикателства пред педагогическата теория и практика* (сб.), София, 2014, 431–442.

От *Коледна песен* до *Светлоє Воскресение*. За колебанията на езика при първия български превод на Дикенс (предадена за печат – сб. с материали от конференцията на ФСлФ „Филологическият проект – кризи и перспективи“, 24–25 април 2015 г.); *Littera et Lingua*, 2015, т. 12, кн. 1–2. <<http://slav.uni-sofia.bg/naum/lilijournal/2015/12/1-2/mpileva>>

Оригинал, посредник и първи български превод на *Чичева Томова колиба*, 2015. (приета за печат, сб. *Елена и Димитър Мутеви: ранните пътища на българската модерност*).

Животът и смъртта на другия *Пътешественик*, или няколко думи за новия превод на Бъниан на български. – *Литературен вестник*, бр. 34, 2015, с. 2 (рецензия).

Джон-Бъниановият *Пътешественик* – между класическото и маргиналното. – *Балкански идентичности. Литературата: привилегирани гласове, потиснати гласове*. Колегиум на направление „Литература на Българското възраждане“. Институт за литература, БАН, 2016. <<http://balkansbg.eu/bg/content/privileged-voices/535-john-bunyan-between-classical-and-marginal.html>>

Мотивите в литературния превод (предадена за печат в *Електронно списание Littera et Lingua*).

Българските преводи на *Робинзон Крузо* – детство, юношество, застой и зрялост (под печат в книжка № 17 на сп. „Литературата“).

Мястото на превода *Младаго Робинсона* *случаи* в българската литература (приета за печат в *Годишник на ФСлФ на СУ*).

Приноси

1. Дисертацията представлява първо системно проучване на религиозните мотиви в преводите на англоезична белетристика, осъществени през 19. век, и ги разглежда като съществена характеристика на преводната литература от периода. Изяснени са някои основни аспекти на терминологията и понятията от компаративното литературознание, конкретно тематологията и в частност – теорията за мотивите.

2. Работата съчетава съпоставителния анализ, проследяването на рецепцията и богатството на религиозни мотиви в отделните преводи на творбите на Дефо, Стоу, Дикенс, Бъниан, с прицеленост да обхване в цялост развитието на рецептивния процес от начеването му до края на 19. век.

3. Изработен е речник на употребените религиозни мотиви в преводите от англоезична белетристика. Някои от лайтмотивите са представени и като констелации, които могат да бъдат картографирани.

4. Дисертационният труд въвежда в научно обращение няколко открития:

– **руския превод:** Стоу, Г. Б. „Хижина дяди Тома. Жизнь негровъ в невольничьихъ штатахъ Северной Америки”. – *Русский вестник*, Москва, 2, 12, 1857; с Предисловието, което е превел Д. Мутев и от който превод като цяло се е влиял, както и английския оригинален вариант на въпросното предисловие, от което са преведени части за руското и съответно за българското издание.

– **руския съкратен превод:** Кампе, И. *Сокращенный Робинзон: Книжка для детей*. 1843, от който превежда Йоаким Груев през 1858 г. *Робинзон: Скратена приказка за деца*.

– **английската версия** *New Robinson Crusoe; an instructive and entertaining history. Altered from French*. [A translation and adaptation of J. H. Campe's „Robinson der Jüngere.” With illustrations.], London, 1818, която по обем, конструкция и използвани реалии, съвпада с превода *Чудосиите на Робенсина Крусо* (побълг. от И. Андреов). Цариград, 1849.

– **руската преработка** на Дикенсовата *Коледна песен – Светлоє Христово воскресєне*. (Заимствовано из Дикенса). Москва, 1844. на А. Хомяков, от която е преведен българският вариант „Повест Светлоє въскресєние или Великден.” Прев. Р. Филиппова. – *Български книжици*, II (1859).

5. Дисертационният труд съдържа материал за бъдещи специализирани изследвания, тъй като синтезира някои неразвити изчерпателно аспекти на литературната наука у нас, премълчавани с десетилетия и дори несъществуващи за нея.